
EGYIPTOMI FÁRAÓK

A VILÁGTÖRTÉNELEM NAGY ALAKJAI

A VILÁGTÖRTÉNELEM NAGY ALAKJAI

A régész-egyiptológus szerző gyakran dolgozik a Nílus völgyében, s kutatja a több ezer éves múlt tárgyi emlékeit. E könyvében a fáraók világába vezeti az olvasót; kilenc uralkodóról szól részletesebben. Közülük az első, Kheopsz, talán a legismertebb, akit piramisa tett híressé. Majd sorrendben következik I. Amenemhat, Hatsepszut királynő, III. Amenhotep, Ehnaton, II. Ramszesz, Pije és fia, Taharko, végül Amaszisz fáraó. Bács Tamás a legfrissebb kutatási eredményeket alapján készítette el az életrajzokat és a háttérükben meglevő kort.

220 Ft

K O S S U T H K Ö N Y V K I A D Ó

EGYIPTOMI FÁRAÓK

ÍRTA: BÁCS TAMÁS

KOSSUTH KÖNYVKIADÓ / 1992

Sorozatszerkesztő: Nagy Mézes Rita

ISBN 963 09 3601 1
ISSN 1216-0741

© Bács Tamás, 1992

(4843)

ELŐSZÓ

A nagy uralkodók személye és élettörténete helytől és időtől függetlenül mindig számíthat az utókor érdeklődésére, hiszen történetük a siker története. S mivel a végeredmény ismeretében közelítjük meg alakjukat, utólag igazoltnak vagy elhibázottnak láthatjuk szándékaikat, cselekedeteiket. A nagy hódítók, országépítők vagy vallási újítók személyes sikere azonban azáltal, hogy az ő szemszögükből nézzük a történelmet; azáltal, hogy egyetértünk velük, az utókor, a mi sikerünké is válik. Más szóval bennük éljük meg a siker utáni vágyunkat.

Természetesen a siker megítélése koronként változik, minden kor maga választja ki az általa jelentősnek tartott személyiségeket, s alakítja ki róluk alkotott képét. Ily módon a történelmi személy és életműve elszakadhat korától és annak ellentmondásaitól. Az utókor s a történelem a sikertelenséget sikernek ítélni, vagy fordítva.

A kötetünkben szereplő egyiptomi királyok valamilyen módon mind a siker megtestesítői. A kortársak és az utókor szemében is feltétlenül ilyenek számít III. Amenhotep, II. Ramszesz és Taharko. Velük szemben Amaszisz kedvező megítélése, vagy a gyökereiben óegyiptomi negatív Kheopsz-kép elsősorban a görög történetírói hagyomány öröksége. I. Amenemhatnál és Hatsepszutnál még ez a hagyománybeli folytonosság sem található meg, életművüket – az utóbbi esetében tudatosan – az utódoké fedte el. A sikertelenségében is sikeres Ehna-

ton alakja pedig már a modern korok terméke.

A szó klasszikus értelmében vett portrét egyik fáraóról sem lehet rajzolni, de ennek oka nem csupán a történeti hitelességű írott források hiányában keresendő. Az életrajz, akár mint történeti, akár mint irodalmi műfaj, az ókori Egyiptomban soha nem alakult ki, az önéletrajz pedig története során végig megmaradt – és nem ok nélkül – a nem-királyi, azaz a magánszféra műfajának. Két irodalmi szöveget említhetnénk mint kivételt – a *Merikaré királynak írt Intelmek*, illetve *I. Amenemhat Intelmei* –, melyek tulajdonképpen királyi végrendeletek, de végül is folytatás nélkül maradtak Egyiptomban, hogy majd más korokban és kulturális közegben, a hellénizmus korában és a középkorban mint „speculum regum” (királytükör) jelenjenek meg.

Egyiptom fáraói nem írhattak önéletrajzot, ilyet róluk kortársaik sem írhattak, hiszen létezett már a minden más írásnál tökéletesebb, a királyi ideológia, amely az istenkirályság és az állam idealizált önarcképét jelenítette meg. Ez a hatalmas szellemi „építmény” nemcsak kifelé közvetítette ezt a képet, hanem befelé el is rejtette azt. Elrejtette a király személyiségét, mert a királynak nem lehetett önálló személyisége. Az Óbirodalomban megfogalmazódó tétel szerint ugyanis a király személye az ország, a társadalom egészét egyesítette magában, azaz az uralkodó egyéniségek feletti, kollektív személyiség volt. A mindenkori király

egyéniségének ez a háttérbe szorítása a királyságnak mint intézménynek a védelmét szolgálta, s korlátok közé szorította az egyéni ambíciókat. Ezt felerősítette az egyiptomiak lineáris történelemszemlélete is, amely az istenek földi uralmát követő egyes királyokat csupán a végtelen uralkodási lánc egy-egy szemének tartotta. Ez a már önmagában is idealizált szemlélet és elv, mely egyben a királyok egymást követő generációiban látta a történelem menetét, áll a – főleg az Újbirodalom korában szerkesztett – karnaki, abüdoszi, szakkarai királylisták mögött is.

Az istenkirályság ideológiája megalkotta azt a keretet, kijelölte azokat a szerepeket, amelyet a mindenkori királynak be kellett töltenie, megteremtette az ideális király képét. Ez az esemény hagyománnyá rögzülve látszólag változatlan formában élt tovább évezredekken keresztül. Fáraónak lenni csak ennek keretében lehetett, még akkor is, ha a fáraó idegen hódítóként, perzsa királyként vagy római császárként jelent meg eredetileg. A hagyomány, az intézmény mozdulatlansága azonban optikai csalódás, hiszen a változásokat, a hagyomány megújításait magára a hagyományra való hivatko-

zás legitimizálta. Kötetünk fáraói mind formálói, és sikeres formálói a hagyománynak, s maguk is hagyományteremtők.

A király egyénisége mégis hatott a valóságos folyamatokra, törekvéseik érvényesülhettek. Itt azonban már valóban az erre vonatkozó források, pontosabban a hiányuk korlátaiba ütközünk. Forrásaink a legjobb esetben is struktúrákra, folyamatokra és eseményekre világítanak rá, az egyén, a fáraó szerepe csupán közvetve olvasható ki belőlük. A megfelelő források nélkül veszélyes a bekövetkezett eseményeket azonosítani a történelmi szereplők által reméltekkel; a történelem menete nem az előre eltervezett események megvalósulása. Nem felejthetjük, hogy amit egy uralkodó megtett – vagy megtehetett –, nem minden esetben egyezett azzal, amit szeretett volna megtenni. Amikor az egyes egyiptomi uralkodók döntéseiről, tetteiről esik szó, akkor valójában a királynak és udvarának ma már a legtöbb esetben szétválaszthatatlan egységéről van szó. Ebben az értelemben tehát nemcsak az ókori egyiptomiak előtt, de előttünk is a fáraók kollektív személyiségekként jelennek meg.

KHEOPSZ

Kheopsznak (óegyiptomi nyelven Khufu, az irodalomban sokszor Cheops) se a múmiája, se életének részletei nem maradtak fenn. Valamikor a Kr. e. III. évezred közepén élt. Egyetlen hitelesnek hitt portréját – egy öt centiméteres elefántcsont szobrocskát – pedig újabban már egykorúnak sem tartják. Ami viszont megmaradt, a gízai Nagy Piramis, Kheopsz mindenkori megítélésének kiindulópontjává vált. Kheopsz, akárcsak piramisa, szimbólummá lett: Hérodotosztól Diodóroszig, Byrontól Madáchig.

Herodotosz szerint „... Kheopsz uralma idején minden rosszra fordult. Kheopsz minden templomot bezárattott, és az áldozást is megtiltotta. Majd minden egyiptomit arra kényszerített, hogy az ő számára dolgozzék.” (*Muraközy Gyula fordítása.*) Diodórosz művében Kheopsz, és fia, Khephrén, a piramisaikat építő „elnyomott nép” bosszújától tartva, nem mert piramisba temetkezni. A történetírók Kheopszról kialakított képüket a késő-egyiptomi néphagyományból örökölték. Mind a hagyomány, mind a történetírók szemléletének közös alapja, hogy a piramisban egy ember értelmetlen nagyzolását, a „milliók egy miatt” elvét látták. A korai civilizációk, ha sikereik mögé emberi sorsokat képzelünk, legalább annyira taszíthatnak, mint amennyire teljesítményeik összessége vonzó lehet.

Kheopsz kegyetlenségének és önteltségének motívuma az egyiptomi irodalomban a hükszós-korban íródott

KHEOPSZ ELEFÁNTCSONTSZOBRA
ABÜDOSZBÓL

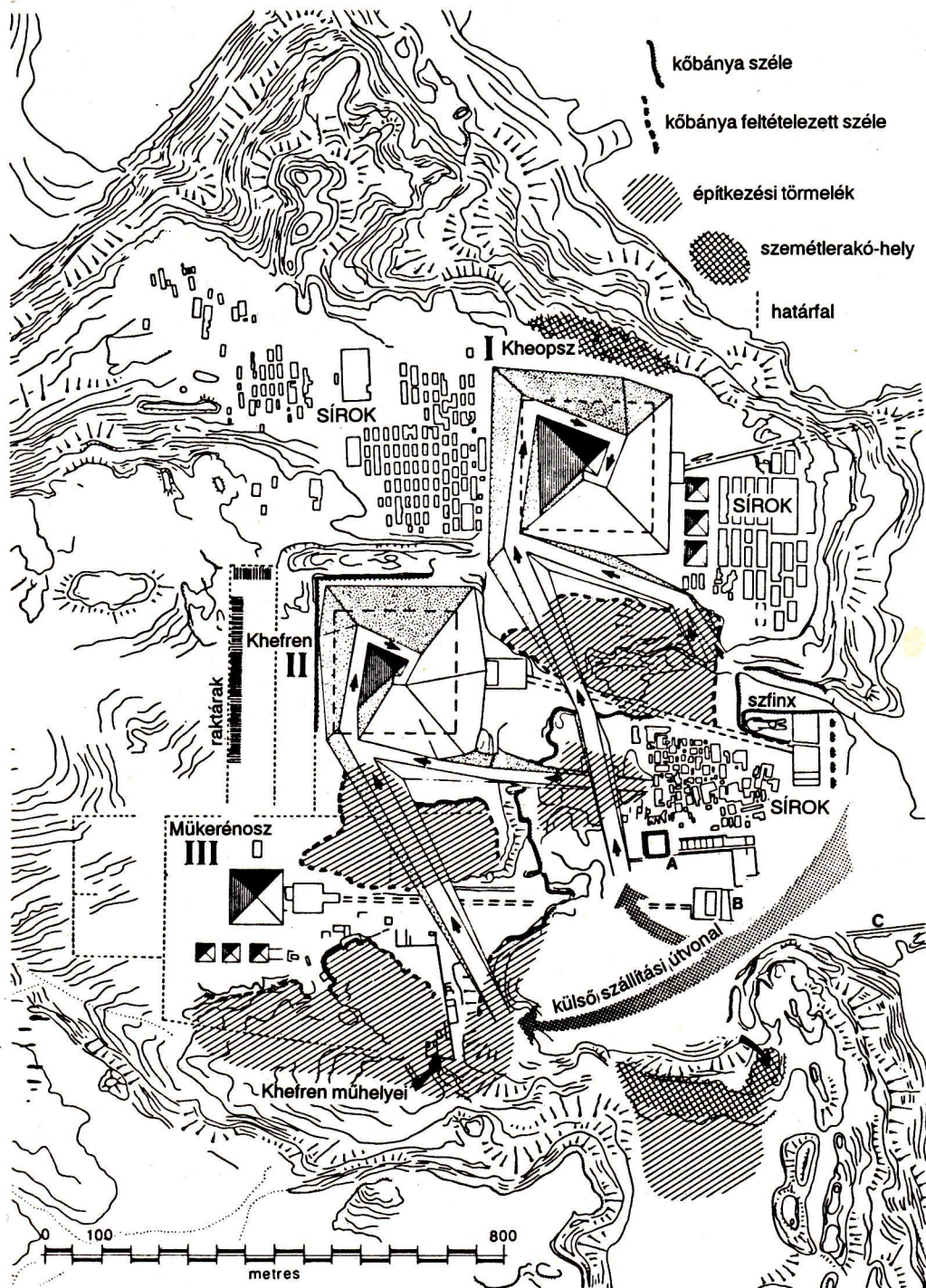
Kheopsz és a varázslók című műben (Westcar-papirusz) is megjelenik. A mű részben szórakoztató, részben pedig didaktikus; eredeti szándékát, fő mondanivalóját ma már nehéz megítélni a szöveg végének hiányában. Így az sem dönthető el, hogy Kheopsz jellemzése mennyiben alapszik a valóságot tükröző hagyományon, és mennyiben a legnagyobb piramist építő fáraó elképzelt alakján.

A hagyománynak azonban volt egy másik vonulata is, amely a ptolemaiosz-kori történetíró, Manethón művében is megjelenik. Nála Kheopsz nem a kegyetlen despota, sokkal inkább egy szent könyv szerzője, mely az egyiptomiak között nagy tiszteletnek örvendett. Ez a pozitív Kheopsz-kép gyökereiben a szaiszi korhoz, annak udvari törekvéseihez nyúlik vissza. A XXVI. dinasztia uralkodóinak hagyománykeresése az Óbirodalomban találta meg a saját előképeit, s ez többek között a gízai piramisok iránti érdeklődésben, sőt Kheopsz kultuszának felélesztésében is kifejezésre jutott. Számukra Kheopsz és a nagy piramisépítők a múlt eszményi uralkodóit képviselték.

Az Óbirodalom korának története elsősorban egy ideológiának, az istenkirályság ideológiájának története. Ennek legfontosabb kifejezőmódja az építészet, legjelentősebb szimbóluma a királysír volt, melynek változásai magának az ideológiának a változásait jelentették. A piramisépítők korának (III–IV. dinasztia) nagy változása a III. dinasztia végére, illetve a IV. dinasztia elejére esett, attól függően, hogy a meidumi piramist még Huni (III. dinasztia) kezdi-e el építeni, vagy pedig teljességében Kheopsz atyjának, Sznofrunak a műve. A változást nem elsősorban az előző kor lépcsős piramisai után megjelenő gúla forma tükrözi, hanem az egész épületegyüttes, illetve az együttest alkotó épületek arányainak a megváltozása. A III. dinasztia királysírai, melyek közül formailag a legtel-

jesebb Dzsószer szakkarai piramiségyüttese, a királyt az ország területének uraként, a palotájában székelő Hóruszként ábrázolják, akinek személye állt a rítusok középpontjában. A hangsúly az istenkirály földi hatalmára helyeződött, s a hatalmat az örökkévalóságig kívánták fenntartani. Maga a piramis csupán az egésznek egy építészeti eleme. Dzsószer piramiségyüttesének megépítése csúcspontja és lezárása annak az archaikus kori királyság-felfogásnak, mely az államegyesítéssel jött létre. A király, mindenekelőtt Hórusz, az ősi sólyom képében elképzelt égi isten megjelenési formája, az isteni lét földi hordozója.

A IV. dinasztia korában bekövetkező változás elsősorban hangsúlyeltolódást mutat: most már nem annyira a király földi hatalmának fontosságáról, sokkal inkább isteni jellegéről van szó. A piramiségyüttes elrendeződésének (völgytemplom, fedett folyosó, halotti templom és piramis) központja a piramisok keleti oldalán emelt halotti templom lett, ahol az istenkirály kultusza, az áldozatok bemutatása folyt. Maga a piramis, ha még oly monumentális is, mint Kheopszé, megmaradt lezárt sírnek, melynek közvetlen szerepe a kultuszban nem volt. A gúla alakú piramis azonban önmagában is, mint napszimbólum, sejteti a teológiai elmozdulást, amely először Kheopsz fia és utódja, Dzsedefré nevéből tűnt ki – ez azt jelenti: „Ré beszél” –, majd a királyi titulatúra részévé váló „Nap fia” címben intézményesült. A piramiségyüttesek, mint az egyiptomi állam szimbólumai, tehát nem egy személynek készültek (már ezért sem lehet despotának nevezni a fáraókat), hanem az állam „istene”, a király számára, aki halála után az égbe, az isteni szférába emelkedik. Ez magyarázza azt is, hogy a IV. dinasztia fáraói miért koncentrálták államuk minden energiáját piramiségyütteseik megépítésére, s miért ez volt szinte egyetlen művük. Nem véletlen,

A - Hentkavesz királynő sírja B - Menkauros Völgytemplom C - kő határfal

A GÍZAI PIRAMISOK ÉPÍTÉSI MUNKÁLATAINAK REKONSTRUKCIÓJA

hogy az V. dinasztia uralkodóinak piramisai szerényebbekké váltak, hiszen ők erőforrásaik megosztására kényszerültek. Az ekkor már a fáraó mellett az állam istenévé váló Napisten számára ugyanis ezek a fáraók saját piramisegyütteseik mellett ezekhez mérhető Naptemplomokat is emeltek. Struktúrájukban ez utóbbiak csupán annyiban különböznek a királyi piramisegyüttesektől, hogy az épületegyüttesen belül a piramis helyére egy monumentális obeliszk került.

A III. dinasztia királysírai önmagukban álltak, illetve egymáshoz közel helyezkedtek el, míg koruk előkelőségeinek sírjai ezektől rendszerint távolabb, egy külön temetőrészben voltak. A királyi és magánsírok ezen szigorú térbeli elkülönülése Sznofru és Kheopsz idején ugyancsak megváltozott, a piramisegyüttesek körül jelentős temetők jöttek létre. Emögött nem csupán az ideológia változása állt, hanem a társadalmi kötődéseké is. Az Óbirodalom társadalma nagy többségében még mindig paraszti társadalom volt, melynek kormányzatát egy írástudó, hierarchikusan szervezett adminisztráció – ideális formájában képességük szerint kiválasztott tagokkal – látta el. A rendszer kulcsfogalma, amely a sírfeliratokban a leggyakoribb jelzője a sír tulajdonosának, az „ellátott” (őegyiptomiul: „imakhu”), a társadalom szövetének összekötő szála volt. Ez lényegében nem más, mint a személyes függés és a pártfogás minden hierarchiában jelenlévő kifejezője. Az „ellátottság” kiterjesztése a központosított állam kiterjesztése; ezt ideológiai síkon a gondoskodó király szimbolizálta. Amikor Kheopsz kijelölte a gondosan, „utca”-rendszer szerint tervezett nagyméretű masztabákat – piramisának keleti oldalánál a királyi család tagjai, a nyugati oldalán a magas rangú hivatalnokok és udvaroncok számára –, akkor nemcsak ezek felépítéséhez biztosított munkaerőt és kézműveseket, de a kultuszok fenntartásához szükséges

anyagi erőforrásokat is előteremtette. Ahogyan a méretek az építészet eszközeivel, úgy a sírok áldozati listái a kultusz szintjén jelenítették meg a társadalmi hierarchiát.

A kultuszok fenntartása, elsősorban persze a királyé, amely fontosságában képletesen a piramisok méreteihez fogható, Egyiptom gazdasági rendszerének változásához vezetett. Sznofru dahsuri völgytemplomának falán áldozati tálcát vivő nők sorakoznak, fejükön az általuk megjelenített birtok hieroglifájával, és mellette azok neveivel. A relief egésze tipikusan egyiptomi, a képi és a nyelvi kifejezőeszközök harmonikus együttesével tetszetősen mutat be egy gyakorlatilag jogi dokumentumot: a Sznofru halotti kultuszát ellátó alapítványbirtokok felsorolását. Ezek az alapítványföldek biztosították – elvben az örökkévalóságig – a kultuszok ellátását és gazdasági függetlenségét. A IV. dinasztia elején ezeket a birtoktípusokat még főleg a Nílus deltájának gyéren lakott és korábban műveletlen területein alapították. Az úgynevezett *Palermói Kő* szerint Sznofru 35 új birtokot és 122 marhatartó gazdaságot hozott létre uralkodásának egyetlen éve folyamán.

A királyi birtokok rendeltetésük szerint két nagy csoportra oszlottak: az egyik az állam és a palota működését szolgálta, a másik a halotti kultuszt látta el. Így az uralkodók hivatalnokaik számára életükben szolgálati birtokokat adományoztak, majd mintegy ennek a viszonynak túlvilági meghosszabbításaként alapítványbirtokaik jövedelmének egy hányadával vagy kisebb alapítványbirtokokkal látták el őket. Az ellátásnak, illetve a „fizetésnek” ez a formája, mely főleg a korabeli társadalom felső rétegeit érintette, magában hordozta a jutalmazás gesztusát is. Kitűnik ez a *Westcar-papirusz* történetéből. Kheopszot fiai varázslótörténetekkel szórakoztatják, s miután befektették, Kheopsz mintegy megjutalmazza a történetek hőseit: „Íme, ez a

HUFUHAF HERCEG ÉS FELESÉGE -
RELIEF GÍZAI MASZTABÁJUKBÓL

csoda történt a te atyádnak, Felső- és Alsó-Egyiptom királyának, az igazhangú Sznofrunak idejében, melyet a főpap, a könyvek írnoka, Dzsadzsae-mankh vitt véghez. Ekkor így szólt Ófelsége, az igazhangú Khufu:

- Áldozatul ezer kenyeret, száz korsó sört, egy szavašmarhát és két golyó tömjént adjanak Ófelségének, Felső- és Alsó-Egyiptom királyának, az igazhangú Sznofrunak. Adjanak ezenkívül egy kalácsot, egy kancsó sört, egy golyó tömjént a főpapnak, a könyvek írnokának, Dzsadzsae-mankh-nak, mert láttam a tudományát.

Mindenben úgy cselekedtek, ahogyan Ófelsége megparancsolta."

(Kákosy László fordítása)

A szövegből kiderül, hogy a Kheopsz által elrendelt áldozatok mennyisége a szereplőknek a hierarchiában elfoglalt helyéhez igazodott, s nem valódi teljesítményükhöz.

A halotti templomok kultuszát, illetve az áldozatok bemutatását végző templomi személyzetet öt csoportra osztották, melyek mindegyike azután két kisebb csoportra tagolódott. A kisebb csoportok adták a templom mindenkor teljes személyzetét, s így egy csoport egy éven belül minden tizedik hónapban összesen egy teljes hónapot szolgált. Tagjai az év többi részében feltehetően eredeti foglalkozásukat űzték. A rendszer eredménye és minden bizonnyal értelme az volt, hogy egy kis számú állandó csoport helyett az állam egy jelentősebb számú embernek tudott, ha részlegesen is, központi-lag juttatást biztosítani.

Azt, hogy a fáraók halotti kultuszában elsősorban az istenkirályok kultuszát kell látni, éppen Kheopsz példája bizonyítja: királyi titulaturájának minden eleméhez külön halotti pap tartozott. Az egyiptomi királyok titulaturájának Kheopsz idején négy (majd Dzsedefrével kezdődően öt) eleme ugyanis a királyság intézménye egyes aspektusainak felelt meg.

A gízai piramiscsoport, az ókor hét csodájának egyike, elsősorban a munkaszervezés csodája volt. A lenyűgöző méretekben, a szerkezet tökéletességében a szellemi és fizikai erőknek azt az összességét is meg kell látni, amely létrehozta őket. A hatalmas kőtömbök egymásra helyezése csupán egy része annak a gigantikus vállalkozásnak, amit egy piramisegyüttes megépítése jelentett. A vállalkozás méretei és szervezésének foka az, ami az utókor számára a piramisokat az óbirodalmi fáraók államának jelképévé avatja.

A korabeli források nem emlékeznek meg Kheopsz gízai piramisegyüttesének tervezőjéről, hiszen az istenkirályság felfogása szerint ez csakis maga a király lehetett. Nem véletlen, hogy Dzsószter szakkarai piramisegyüttesének megalkotója, a később isteni rangra emelt Imhotep, az egyiptomiak számára elsősorban „bölcser” volt s nem építész, ahogy az utókor számon tartja. A királyok ezen kötelessége Kheopsz esetén módosult formában ugyan, de a *Westcar-papirusz*ban is tükröződik. Kheopsz, piramisegyüttesének ideális formáját keresve, Thotnak, a bölcsesség istenének templomát szeretné alapul venni: „Őfelsége, Felső- és Alsó-Egyiptom királya, az igazhangú Khufu már régen kutatott Thot szentélye kamráinak a száma után, hogy hasonlót készítsen magának horizontja [ti. piramisa] részére.” (Kákosy László fordítása.)

Az építkezés legfőbb irányítója, mint ahogyan a legmagasabb hivatalnokok zöme, a királyi család tagja volt: „a király összes építkezésének vezetője” cí-

met viselő Hemiuu herceg. Számára Gíza hatalmas építkezési területet jelentett, amelyhez a kőanyagot, a munkaerőt és ezek ellátását kellett biztosítani. Bár az egyiptomiak soha nem írtak elméleti munkákat gazdasági vagy szervezési kérdésekről, a régészek által feltárt Gíza érzékelteti a mögötte meghúzódó átgondoltságot, a részleteket is összefogó áttekinthetőséget.

A piramisok építéséhez a követ a kiválasztott helyszín közvetlen közelében bányászták, amely nem csupán a szállítás távolságát csökkentette a minimumra, de a későbbiekben a kőfejtések helye sziklasíroknak adhatott helyet, mint később Khephrén idejében. Később az építkezés által kitermelt hulladék, vagy a munka befejezése után az elbontott rámpák elhelyezését oldotta meg. A külső borításhoz a Nílus túlsó partján bányászott turai mészkövet, illetve Khephrén és Mükherinosz (Menkauré) piramisainál asszuáni gránitot alkalmaztak, amelyek bányászása, szállítása és gízai mozgatása önmagában komoly előrelátást és tervezést igényelt, ahogyan a még ezeknél is értékesebbnek tartott és szobrok számára fenntartott diorit beszerzése is, amelyhez Núbiában a toskai kőbányákat nyitották meg. A kövek mozgatásához szükséges rámpák elhelyezése és megépítése sem jelentett kisebb feladatot, hiszen tömegüknek legalább az elkészült piramis kétharmadának kellett lennie. A feltárt ókori hányók alapján ezeket a kövek megmunkálásánál kellett keletkezett törmelékéből, a helyszínen összegyűjtött kövekből és a töltésnek használt sivatagi homokból építették, Hérodotosz becslése szerint tíz év alatt.

A piramisok építésében részt vevő emberek számát Hérodotosz százezerre tette; ennek helyességét ma már nem lehet igazolni. A folyamatosan foglalkoztatott építésszek és kézművesek mellé az állam a falusi lakosságot rendelte ki közmunkára. Alkalmazásuk egybeesett a Nílus áradásának hónapjaival, amikor is az elárasztott föl-

deket nem lehetett művelni. Az építkezés munkát és vele ellátmányt biztosított a parasztnak. A közmunka kényszere amúgy sem volt ismeretlen az egyiptomiaknak, valamilyen formában már jelen volt az államegyesítés előtti korokban is. Arról, hogy helyzetüket szükséges rosszként fogták fel s a megfelelő humorral közelítették meg, egyes munkacsapatok nevei árulkodnak, így Mükerinosz idején az egyiknek a neve „Milyen részeg Menkaure” volt.

A munkások ellátására telepeket hoztak létre, melyekhez mai szóhasználatnál jelentős infrastruktúra tartozott, így az alapélelmiszereket helyben elkészítő pékségek, sörfőzdék vagy a mindannapi élet igényeit kiszolgáló fazekasok és sarukészítők műhelyei. Edig Gízában a régészet egyetlen ilyen telepészt tárt fel, a Mükerinosz-piramis déli oldalához közel, amely helyzeténél fogva feltehetően a Khephrén piramisán dolgozók telepe lehetett.

Kheopsz gízai piramisa még a fáraó uralkodása alatt elkészült. Kheopsz uralkodásának időtartamát az Újbirodalom korában összeállított úgynevezett *Torinói Királylista* huszonhárom évben adja meg. Ezt, a piramisának méreteit tekintve meglepő számot azonban igazolja egy évszám a piramisa mellé helyezett óriási bárkák befogadására készített aknák egyikében, ahol az ezek lezárását biztosító fedőtömbön a 21. uralkodási év szerepel. Ugyancsak innen – egy másik feliratból – ismert, hogy halála után, ahogyan a bárkák elhelyezését, úgy a temetési szertartást is fia, Dzsedefré végezte el, ezzel is legitimizálva saját trónra lépését, amely egyes jelek szerint nem volt teljesen megalapozott.

Kheopsz alakja tehát továbbra is rejtve marad műve mögött, s talán szándékának megfelelően ez legnagyobb sikere.

I. AMENEMHAT

I. Amenemhat (Kr. e. 1975–1945) életének és uralmának ívét a kezdetek reménye és a vég kiábrándultsága foglalja magába. Az uralkodó igazi nagysága nem csupán saját szűken értelmezett életművében, a nevével ellátott hátrahagyott emlékművekben rejlik, hanem az általa alapított dinasztia fényes pályafutásában. Ebben keresendő uralkodása végének keserősége, csalódottsága is. I. Amenemhat nem ismerte fel, nem is ismerhette fel, hogy politikai elképzeléseinek valóra válásához nem volt elegendő egy emberöltő.

A XI. dinasztia végének és a XII. kezdetének története, mintegy képletesen, a Wadi Hammamat kőbányáiban játszódott le. A kőbányáiban talált feliratok tanúsága szerint ide, Wadi Hammamatba indított rövid uralkodásának 2. évében az utolsó (III.) Mentuhotep (Nebtauiré) egy 10 000 főből álló expedíciót, hogy királyi temetkezéséhez a szarkofágnak való követ megszeresse. Az expedíció tagjai – akiket Felső-Egyiptomból és a Deltából soroztak be – munkájuk során több csodának lehettek a tanúi. A szarkofág fedelének szánt kötömbön, a munkások szeme előtt, ellette meg kicsinyét egy gazella, s az eseményt nyolc nappal később egy hatalmas vihar követte. A sivatagban ritka természeti jelenség, az eső, már önmagában csodának számított, de volt még egy ennél is fontosabb következménye: egy kút keletkezett, mely pereméig megtelt vízzel. Az expedíció vezetője, a vezír, Felső-Egyiptom kormányzója és az „egész ország felügye-

lője”, Amenemhat, az eseményeket feliratban örökítette meg, majd a szarkofág fedelének Thébába szállítására 3000 embert jelölt ki. Nem tudni, az őmenek milyen hatással voltak Amenemhatra, azokat mennyire tekintette személyére vonatkozóknak, de későbbi uralmának egyes vonásai sejtetik, hogy nem lehettek közömbösek számára.

Amenemhat hatalomra kerülésének körülményei máig ismeretlenek. Egyetlen halvány nyom, egy Listben talált palatáltöredék, amelyen mind Mentuhotep, mind pedig a már királynak nevezett Amenemhat neve olvasható. Ez azonban csupán arra enged következtetni, hogy Amenemhat nem üldözte elődjének emlékét. Később fia, I. Szeszósztrisz (Kr. e. 1955–1913) is épít az előző dinasztia tekintélyére, kihasználva az abban rejlő legitimizáló erőt.

„S jönni fog délről egy király, egy Ameni nevű, egy núbiai asszony fia, Felső-Egyiptom gyermeke. Megkapja a Fehér Koronát, viseli a Vörös Koronát.” Noferti jóslata, mely az irodalmi szöveg szerint Sznofru király (IV. din.) udvarában hangzott el, a kaosz klasszikus leírásával kezdődik, a kaosz kozmikus, kultikus és társadalmi következményeinek sötét tablóját festve. Ez utóbbiak részletei, ázsiai nomádok benyomulása a Delta vidékére, polgárháború, rivális dinasztiaiák vagy éhínség, irodalmi közhelyek, nem tudni, közülük melyekkel kellett valójában „Ameninek” szembenéznie. A politikai pamflet ismeretlen szerzőjének ez nem

is volt fontos, ami fontos volt, hogy a jövődölés szerint a káoszt a király legyőzi, a rendet helyreállítja, ugyanis ez adja legitimitását, jogát az uralkodásra.

Az Ameni névforma azonban nem csupán az Amenemhat rövidített változata, hanem az ógyiptomiak által kedvelt, többretegű szójátékok egyike. Egyfelől utalás Amunra – a XI. dinasztia ideje alatti legfontosabb istenségnek, Montunak a helyére lépő istenre –, amely isten elsőségét Amenemhat neve: „Amun van az élen” is hirdette. Másfelől az Ameni név utalás volt Egyiptom egyesítőjére, az első fáraóra, Ménészre (ógyiptomi nyelven: Meni), azaz Ameni volt az új Ménész, az új államalapító. I. Amenemhat koronázásakor felvett uralkodó nevei is erre utalnak, ezt a hitvallást tették politikai programjának középpontjába. Titulárjának egyik eleme szerint uralma a „születések megismétlése”, újjászületés volt, amelyben a király trónnevének értelmében fenntartja az ismét megteremtett isteni világrendet, azaz „elégedettte teszi Ré szívét”.

A Ménésszel való párhuzam sem volt teljességében üres ideológiai vagy merő politikai retorika; bizonyos tekintetben hasonló történelmi helyzettel került szembe I. Amenemhat is. Az úgynevezett Első Átmeneti Kor polgárháborúiban a thébaiak sikerét katonai erőfölényük teremtette meg, hiszen a XI. dinasztia őse is egy volt csupán a hatalomra aspiráló nomosz-kormányzók közül. Ami katonai erőfölényüket lehetővé tette, az Nubia közelsége, illetve a lehetőség, hogy magánhadsergükbe nagy számban alsó-nubiai íjászokat sorozzanak be. Amikor I. Amenemhat uralmának elején, helyzetét megszilárdítandó, az egyes közigazgatási egységek, a nomoszok élére saját embereit nevezi ki, ezek katonai kíséretei még mindig ezt a gyakorlatot tükrözik. Egyiküknek, Assziut kormányzójának, Meszehtinek a sírjában találtak egy modellhadserget, melynek

I. AMENEMHAT -
A FÁRAÓ MÉSZKŐ SZOBORFEJE

két, közel azonos nagyságú osztaga közül az egyik nubiai íjászokból áll.

A nomosz-kormányzók hatalmának megtörése, az örökletes pozíciók viselőinek teljes félreállítása azonban olyan politikai irrealitás, amit feltehetően Amenemhat is felismert. Az előző korszak egyik tanulságát éppen a katonai megoldás ideiglenessége adta. Amenemhat célja ebből eredően az lehetett, hogy a kormányzókat vazallsokból hivatalnokokká változtassa. Ennek a szándékának nyílt politikai eszköze, a központi akarat kifejezése volt, hogy a belső határokat helyreállították és sztelékkal jelölték meg. A központilag megállapított határok ugyanis megfosztották a helyi kormányzókat attól, hogy a király iránti elkötelezettségeik felrúgása nélkül helyi háborúkba bonyolódjanak szomszédaikkal. A szilárd belső határok esetén az esetleg következmény nélküli túlkapásokból már engedetlenség válik. A II. Amenemhat (Kr. e. 1913–1881) alatt élt beni haszáni kormányzó, Hnumhotep saját határainak kijelölésénél hivatkozik arra, hogy ezt nagyatya, (I.) Hnumhotep, számára szemé-

lyesen I. Amenemhat hajtotta végre: „... amikor ő [ti. I. Amenemhat] kinevezte Herceggé, Kormányzóvá és Menat-Hufuban a Keleti Sivatagok Felügyelőjévé, és egy déli sztélé állíttatott fel őneki, és egy északi sztélé megállapíttatott, mint az ég, és a hatalmas folyó felosztatott neki a közepén, keleti fele a Hórusz Hegye [körzethez] tartozva, a keleti sivatagig, amikor Ófelsége jött, hogy elnyomja a zűrzavart, megjelenve, mint Atum maga, hogy [újra] alapítsa, amit romosan talált, amit [az egyik] város elragadott egy másiktól, hogy adja a város tudását határáról [a másik] várostól; sztéléik megállapítva, mint az ég és vizeik ismerve azzal egyetértésben ami írásban volt, ellenőrizve azzal egyetértésben ami régen volt, Maat iránti szeretete okán.”

(I.) Hnumhotep saját felirataiból vi-

szont az is kitűnik, hogy Beni Haszán kormányzói az új dinasztia fő támaszai közé tartoztak. Az országot bejáró s a közállapotokat személyesen felmérő Amenemhat flottájához Hnumhotep 20 felszerelt hajót is biztosított.

A belsővel párhuzamosan Amenemhat Egyiptom külső határait is igyekezett megszilárdítani; ennek teológiai gesztusértéke a rendezett világ és a káosz közötti határ kijelölése volt. Noferti jóslatában a megváltóként érkező Ameni Egyiptom „ázsiai” ellenségeinek távoltartására emeli az úgynevezett *Uralkodó Falait*, a feliratok alapján valahol a Wadi Tumilat közelében. A központi hatalom összeomlása az Óbirodalom végén egyben azt is jelentette, hogy az állam már nem tudta megakadályozni az egyiptomi forrásokban „ázsiaiaknak” nevezett népek – valószínűleg nomádok – benyomulását a Delta keleti felébe. A nomád csoportok időszakos megjelenése a földművelő térségben állandó feszültségeket okozott, amit csupán a nomádok szí-

RÉSZLET ANTEFIKER VEZÍR THÉBAI
SÍRJÁBÓL (TT 60)

A GÍZAI PIRAMISOK

gorú felügyelete, illetve mozgásuk ellenőrizhetővé tétele enyhített. Az e célt szolgáló, s az ókori Közel-Kelet más területein is alkalmazott megoldás, a „nomád fal”, valójában egy fal és erődök együttese lehetett. A híres *Szinuhe Történet* menekülő hőséne az éj leple alatt sikerül ezek között átjutnia:

„Északnak veszem utamat gyalog.
Elértem a király falát,
mely az »íjászok« visszaverésére
készítettet, hogy szétzúzza a homokon
csavargókat.

A cserjében görnyedtem,
félve, hogy meglátnak az örök a fal
tetején,
a nappaliak.
Estefelé tovább mentem...”

(Dobrovits Aladár fordítása.)

Habár a fal vagy az erődök közül egyet sem sikerült azonosítani napjainkig, a Középbírodalom később épült núbiai erődrendszere némi támpontot jelenthet. A III. Szeszósztisz által Szemnánál – a 2. kataraktánál – kiépített határvédelmi rendszer egyik eleme

az erődök mellett egy 2,5 m vastag, toronyokkal megerősített vályogtégla-fal volt, mely a fő stratégiai útvonalat védte. Az erődök sem nagyon különbözhetek az I. Szeszósztisz idejében elkészült, de feltehetően I. Amenemhat által elkezdett núbiaiaktól, mint amilyen az anibai, kubhani vagy buheni volt. Az a szembetűnő sajátosságuk, nevezetesen, hogy figyelmen kívül hagyták a helyi terepadottságokat, jelzik, hogy az Első Átmeneti Korban Egyiptomban kifejlesztett erődítmények merev átültetéséről van szó, ami inkább egy központi adminisztratív döntésre utal, semmint a helyszínhez való rugalmas alkalmazkodásra.

A fal és az erődök nem csupán statikus védelmi rendszert alkottak, hanem aktív felderítői feladatokat is elláttak. III. Amenemhat (Kr. e. 1854–1809) alatt erre Núbiában a keleti sivatag nomádjait – a medzsait – is alkalmazták, akik, mint ez a *Szemnai Küldemények* néven ismert iratokból kiderül, részletes jelentéseket tettek megfigyeléseikről. Az egyik szerint a kiküldött felderítő őrző jelenthette 32 ember és 3 szamar nyomait a sivatagban. Ez egyben jól szemlélteti a minden részletet gondosan megörökítő, bürokratikus szemlé-

NÚBIAI ÍJÁSZOK MESZETHI ASSZIUTI
KORMÁNYZÓ SÍRJÁBÓL

letmódot, amely a középbirodalmi állam és hadsereg életét meghatározta.

Amenemhat núbiai terjeszkedése a határok biztosításán túl ismét csak az óbirodalmi hagyományok folytatását, a már egyszer egyiptomi fennhatóság alatt álló területek visszafoglalását jelentette. Alsó-Núbia ellenőrzését az állandó egyiptomi településeken keresztül már a IV–V. dinasztia is megvalósította. Ez a politika a VI. dinasztia alatt változott meg, amikor ennek helyére – nem tudni, milyen tényezők hatására – a kereskedelmi expedíciók lépnek. Amenemhat és utódai núbiai politikája annyiban tér el a IV–V. dinasztiáétól, amennyiben nem különálló, azaz nem különbözik az Egyiptomom belül is

mind nagyobb mértékben alkalmazott kolonizációtól. A mesterségesen létrehozott, megtervezett települések, mint a politikai hatalomgyakorlás eszközei, csupán léptékben térnek el a határok megállapításától, elvben ugyanúgy az emberi mozgástér szabályozását igyekeztek elérni, s mint ilyenek, a központi irányítás törekvéseit fejezik ki.

Amenemhat államideálja az Óbirodalom, a IV. dinasztia állama; végső politikai célja ennek újraélesztése volt. Nem véletlenül alkotja *Noferti Intelmei*-nek két időbeni határát Sznofru, illetve Amenemhat uralma; mindkettő a kontinuitást sugallja. A fáraó ennek szellemében új fővárost alapít, *Amenemhat-Itj-Taui* (Amenemhat, a Két Ország Meghódítója) névvel, melyet a korabeli szövegek is gyakran csak rövidítve, Itj-Tauiként emlegettek, és egy erődtített várost jelképező jelbe írtak. A város

pontos helyét máig sem sikerült azonosítani, feltételezések szerint a Fajjum bejáratánál lehetett, a mai List közelében. Hogy a város nem csupán Memphisz egy új kerülete, esetleg királyi palotája volt, mint ahogyan azt egyes vélemények tartják, bizonyítja, hogy egy közel ezer évvel későbbi szövegben önálló településként említik.

Az Óbirodalom eszményképe I. Amenemhat számára éppen hogy a központosított államot jelentette, amelyben az állam az emberi tevékenységek minél szélesebb körét ellenőrzi és irányítja, s amely a káosz erőit a bürokratikus szabályozás sűrű hálójával fékezi meg. I. Amenemhat utópisztikus álma a totális állam volt. Ehhez az álmhoz a Középbírodalom második felében III. Szeszósztisz (Kr. e. 1873–1854) uralkodása alatt került a legközelebb. Az ő idejében az immár hivatalnokokká vált kormányzók utolsó lehetősége is megszűnt arra, hogy feltehetően valódi tartalom nélküli helyi nagyságuk, személyük jelentőségét kifejezzék. Már nem építhettek hatalmas sírokat maguknak. Egyetlen járható út maradt számukra: a lojalitás.

PAPÍRUSZRÉSZLET SZINUHE TÖRTÉNETÉVEL

Amenemhat szemlélete az előző kor, az Első Átmeneti Kor szellemiségében gyökerezett. Abban a szellemiségben, amelynek irodalmi műveit ma „pesszimista irodalomként” ismeri az irodalomtörténet. (Pl. *Ipuwer Intelmei*, *Merikaré királynak írt Intelmek* vagy *Haheperrészenéb Intelmei*, de ide sorolható a *Paraszt Panaszai* is.) A művek fő kérdései a világ és benne az ember változékony-sága, a kiszolgáltatottság és az emberi természet árnyoldalai. A többségükben a korra jellemző műfajban, az Intellem formájában íródott alkotások bölcsessége ezek felismerése és megértése. A Középbírodalom klasszikus elbeszéléseinek, a *Szinuhe történetének* és a *Hajótörött történetének* is a számkivetettség, a biztonságos létből való kitaszítottság az egyik központi motívuma. A kor ezen bölcsességét és az emberbe vetett hit megrendülését közvetítette az *Amenemhat Intelmei* is, melyet a fáraó halála után feltehetően fia, I. Szeszósztisz ösztönzésére egy Hetti nevű írnok fogalmazott meg:

„Ne bízzál a testvérben, ne ismerjél barátot;

ne teremtsél bizalmasokat, mert nem hasznos az.

Amikor aludni térsz, magad őrizd a szíved,

mert az embernek nincsen követője a szerencsétlenség napján.”

DEIR EL BAHARI - HATSEPSZUT HALOTTI
TEPLOMA THÉBÁBAN

Amenemhat életfelfogása, bölcsessége késői utódai számára központi hagyomány lett. III. Szeszósztisz és III. Amenemhat kiábrándultságot, keserűséget tükröző portrészobrai nem annyira egyéni érzelmeket, mint inkább ennek a bölcsességnek a tudatában lévő, ideális uralkodókat ábrázolnak.

Mint építető, Amenemhat szó szerint is óbirodalmi alapokra épített. Az általa felhasznált kőanyag egy jelentős részét ugyanis az Óbirodalom fáraóinak templomaiból hozatta, mind listi piramisához, mind pedig deltai építkezéseikhez. Listben, Amenemhat piramisának belső magjába, illetve halotti templomának alapozásába a faragott és eredetileg reliefekkel díszített köveket építették be, míg a Deltában főként a monolitikus épületrészek, oszlopok, kapuk és oltárok kerültek felhasználásra. A trónra lépésekor már feltehető-

en előrehaladott korú Amenemhat nagyszabásúra tervezett építési programját tehát minden módon siettetni óhajtotta. Gazdaságosabb és gyorsabb módszernek bizonyult a már megmunkált, kész köveket a szakkarai és gízai temetőkből elszállíttatni, mint expedíciókat szervezni; ezt Amenemhat személyes tapasztalatából is ismerhette. A kövek felhasználásának azonban még egy vonatkozása volt, amely egyben arra is magyarázatot ad, hogy miért több helyről szerezték be a köveket, és a Kheopsz, Khephren és Unisz halotti templomaiból elvitetett kövek miatt éppen Listbe kerültek. Ha csupán kövekre lett volna Amenemhatnak szüksége, akkor ehhez a legközelebb Sznofru meidumi piramisa kínálkozott volna. Amenemhatnak azonban a reliefek – az óbirodalmi fáraók reliefjei –, vagyis maguk a minták is kellettek. A fáraó halotti templomának falait borító reliefek stílusa és tematikája mutatja, hogy a megbízott művészek híven másolták ezeket. Eredményességüknek tulajdoníthatóan kisebb töre-

dékek esetén ma már sokszor nem is lehet megkülönböztetni az ő alkotásait az óbirodalmiaktól.

Az így létrehozott piramisegyüttes, amely az *Amenemhat Szép Magaslata* nevet viselte, egészében is megfelelt az óbirodalmi mintáknak. A piramis és halotti templom körül a családtagok sírjai sorakoztak, az ezeket körbezáró falon kívül emelkedett az előkelők és hivatalnokok közel száz masztabája.

Amenemhat uralkodásának 20. évében fiát, I. Szeszósztriszt társuralkodóként emelte maga mellé. Erre a lépésre minden bizonnyal a növekvő feladatok, legfőképpen az általuk megkövetelt személyes jelenlét ösztönözte. Szeszósztrisz, aki ettől kezdve az éveket saját uralma szerint számította, a hadsereg, illetve a hadjáratok irányítását vette át, főként Núbiában, ahová későbbi önálló uralkodása alatt is erőinek és figyelmének nagy részét koncentrált. Apa és fia tízéves társuralkodása később minta lett, a minél simább uralomváltás intézményévé vált, s ezt a gyakorlatot a XII. dinasztia későbbi királyai is átvették.

I. Amenemhatnak az egyiptomi állam alakításában elért sikereit halálának módja – ha közvetett módon is – igazolja: a fáraó merénylet áldozatává vált. Nem a rendszeren kívülről, önálló hatalmi bázissal rendelkező vetélytárs – mint ez az Első Átmeneti kor viszonyai közepette történhetett volna –, hanem belülről, saját udvarának számunkra ismeretlen irányából érte a halál uralkodásának 30. évében. Az *Amenemhat Intelmei* drámai leírása szerint a vacsorája után elszenderülő uralkodót kiabálás és fegyvercsörgés riasztotta fel, testőreinek legyilkolása után pedig egyedül maradt „...”, de senki sem bátor éjjel, senki sem harcolhat egyedül”. Az összeesküvők Szeszósztrisz távollétét használták ki a merénylet megrendezésére, sikerüket azonban nem tudták kihasználni, a társuralkodó megérkezése elejét vette a hatalomátvételnek. A XII. dinasztia alapítójának halálát a

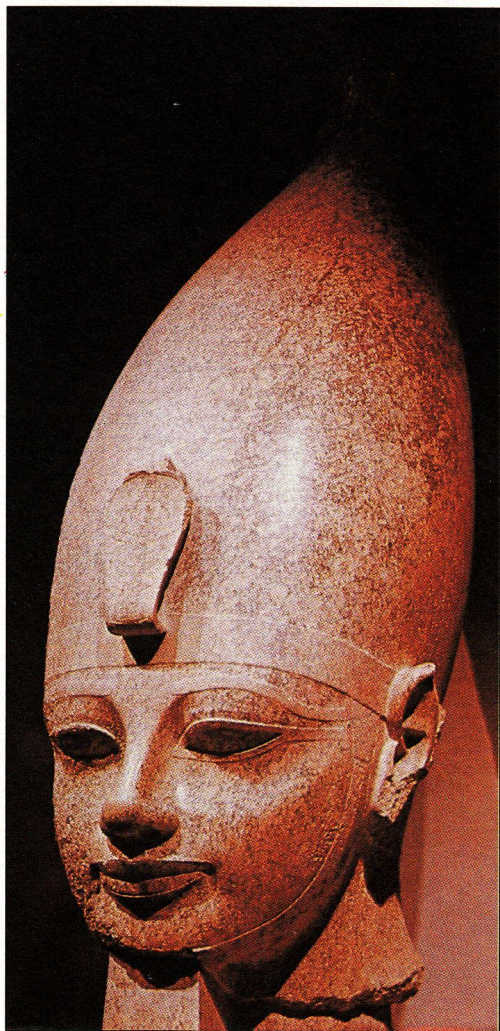
Szinuhe története örökítette meg:

„A harmincadik évben, az áradás évszaka harmadik hónapjának hetedik napján

felment az isten az ő horizontjára,
Felső- és Alsó-Egyiptom királya
Szehotepib-Ré eltávozott az égbe,
egyesült a napkoronggal.

...

III. AMENHOTEP EGYIK KOLOSSZUSÁNAK FEJE A FÁRAÓ HALOTTI TEMPLOMÁBÓL (KOM EL HEITAN)

Őfelsége azonban éppen katonákat
küldött a líbiaiak országába,
legidősebb fia, a Jó Isten,

Szeszotrisz élükön.
Azért küldetett, hogy leverje
az »országokat«,
hogy lemészárolja, akik Líbiában
vannak.

Ekkor azonban már jön!
Hozott foglyokat Líbiából,
mindenféle nyájakat határtalanul.
A »Királyi Vár barátai« Nyugat felé
üzentek,

hogy tudtul adják a királyfinak
a trónteremben történt eseményeket.
Úton találták őt a követek,
estének idején érték el őt.
Mit sem várokozott ő, a sólyom
sokat:

elrepült kíséroríval.
Nem tudatta ezt katonáival.
Ám üzent a királyi gyermekeknek,
akik kíséretében voltak a sereggel:
Egynek üzentek közülük.
Én azonban ott álltam,
hallottam hangját, amint beszélt,
mert kis távolságban voltam.
Szívem zavart, karom kitárul,
reszketés esik minden tagomba.
Szökve szöktem,..."

(Dobrovits Aladár fordítása.)

FESTETT VÁZA LÓ ÁBRÁZOLÁSSAL –
A XVIII. DINASZTIA MÁSODIK FELE

HATSEPSZUT

Hatsepszut királynő uralmának (Kr. e. 1479–1457) korabeli és későbbi megítélésére több szempontból hatott, hogy nőként foglalta el a fáraók trónját. Ő maga és unokaöccse, III. Thotmesz (Kr. e. 1479–1425), s a közöttük feltételezett politikai küzdelem, a feminin és maszkulin jelleg szembeállításának történeti metaforájává vált: a Hatsepszut-féle békés országépítés III. Thotmesz háborúival, a birodalmi terjeszkedés politikájával állt szemben. Míg Hatsepszut hívei az alacsony sorból tehetségüknel fogva felemelkedett tisztviselői karból kerültek ki, addig III. Thotmesz a hódítások feltételezett legnagyobb haszonélvezőinek, az Amunpapságnak a támogatására építhetett. Míg Hatsepszut békés kereskedelmi expedíciót indított Puntba, III. Thotmesz az egyiptomi hadsereget vezette az Eufrátesz partjaihoz, sőt azon túl.

Hatsepszut uralkodását azonban korántsem lehet a feminin jelzővel illetni. A XVII. és a korai XVIII. dinasztia királyi családjának útja a háborús győzelmeken keresztül vezetett a hatalomhoz. Ők elsősorban a hükszós-uralom elleni „reconquista” vezetői voltak. A közép- és alsó Egyiptomot birtokló etnikai összetételében meghatározhatatlan, többségében nyugati sémi – hükszósok elleni küzdelem ugyanakkor döntően hatott a thébai dinasztia politikai gyakorlatára. Ez bizonyos tekintetben a Felső-Egyiptomra korlátozódó thébai állam urainak szükség-helyzetéből is adódott. Egyfelől kétfrontos – északon a hükszós, délen

pedig a Kerma központú kusita állam elleni – háborúra kényszerültek, másfelől a sikeres háborúk révén visszafoglalt területek újraszervezésének problémája nehezedett rájuk. E kettős feladat miatt, és főleg mert az elhúzódó háború folytán a királyok gyakran voltak távol, szükségessé vált az uralkodók helyettesítése, az állam működését biztosító funkciók ellátása. A késői Középbírodalomból, a XIII. dinasztia idejéből – a XVII. dinasztia társadalmának folytatása – örökölt gyakorlat szerint ezt az állam csúcsmenisztere és a király helyettese, a vezír látta volna el. A dinasztia azonban megtapasztalta azt az élményt is, amelyben az örökléssé váló vezíri tisztség birtokosai az állam valódi hatalmává és irányítóivá váltak, a királyokat egyszerű bábszerepbe szorítva. E lehetőség kizárására a megoldást a család nőtagjainak, a királynők aktív politikai szerepének megteremtése jelentette, melynek ideológiai hátteréül létrehozták „Amun Isteni Feleségének” intézményét. A királynőknek ez a hivatala mitikus szinten a király isteni származását fogalmazta újjá: a király az állam főistenévé előlépő Amun és a királynő „szent nászából” születik. Az e mítoszban rejlő legitimáló erőt majd Hatsepszut használja ki teljességében önnön királyságának alátámasztására.

A másik lényeges elem a kultuszhoz kapcsolódott. A királynő, mint „Isteni Feleség”, átvállalhatta a királyra háruló kultikus feladatokat, helyettesíthette főpapi szerepében, s ezáltal lehetővé

vált, hogy a királynő régensként is biztosítani tudja az állam kiegyensúlyozott működését.

A hükszós-háborúknak volt azonban még egy hosszú távon is ható következménye. Egyiptom ókori történetében először jött létre állandó, hivatásos hadsereg. Ez az intézményesített fegyveres erő, a mögötte álló győzelmekből és szervezetének jellegéből adódó öntudatával, új hatalmi tényezőként jelent meg az államon belül. Ennek politikai hatása hamar érzékelhetővé vált: az idős I. Amenhotep fáraó (Kr. e. 1525–1504) fiúörökös híján egyik tábornokát, I. Thotmeszt (Kr. e. 1504–1479), Hatsepszut apját emelte maga mellé a trónra utódául.

Amennyiben a XVIII. dinasztia korai szakaszában konfliktust keresünk a békés, tradicionalista érdekek és egy hódító, birodalomépítő szándék között, akkor Hatsepszut és III. Thotmesz helyett azt inkább az I. Thotmeszt közvetlenül megelőző időszakban kell

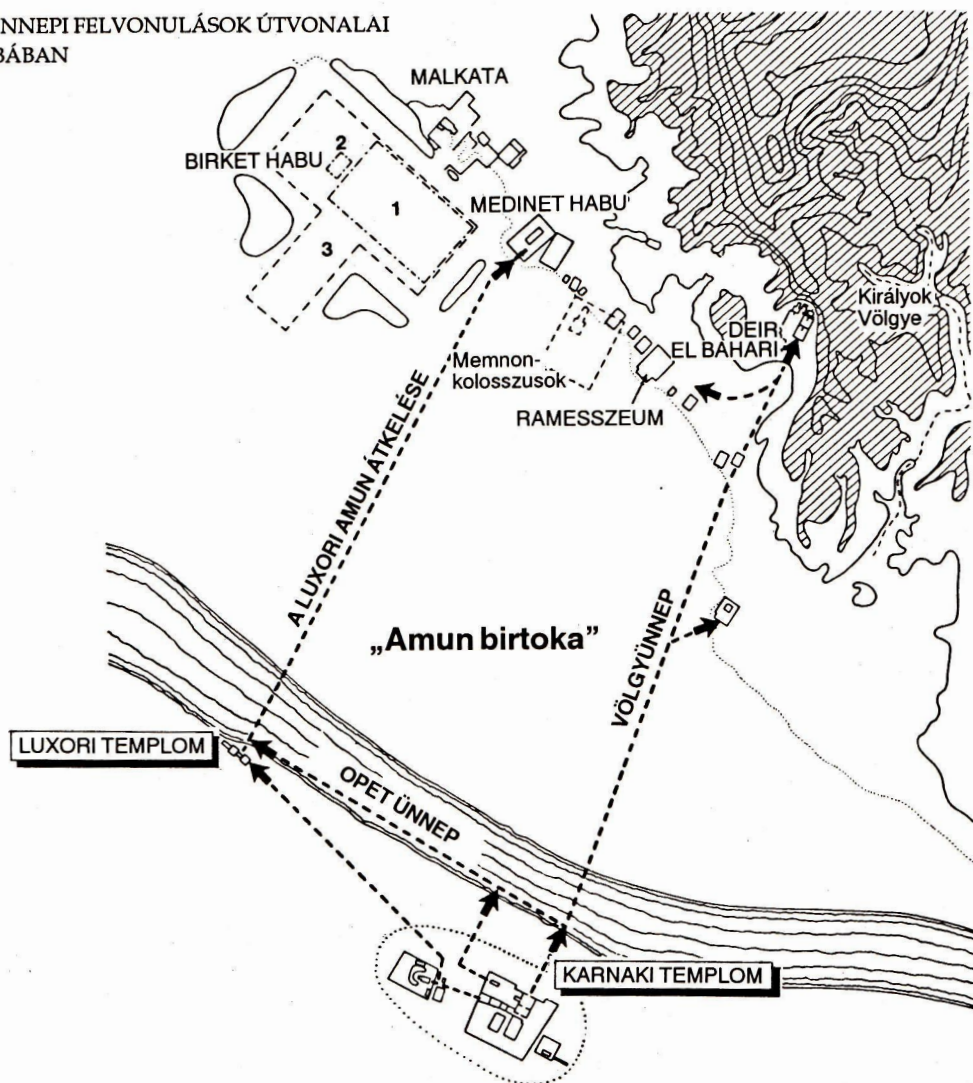
megjelölni. I. Thotmesz trónra kerülésével ugyanis ez a kérdés végérvényesen eldőlt. Új, a korábbiaktól eltérő királyi titulátúrája is, amely gondosan kidolgozott politikai és vallási üzenetet hordozott, s amelynek mintáját később az Újbírodalom minden fáraója követte, már egy új korszakot, a birodalom korszakát hirdette. Hatsepszut és III. Thotmesz ellentéte, amennyiben létezett, nem a politikai elképzeléseik különbözőségéből, hanem éppen azonoságából eredt: mindkettő I. Thotmesz kizárólagos politikai örököseként a befejezetlenül hagyott életmű beteljesítője kívánt lenni.

I. Thotmesz első hadjáratából Thébába visszatérve zászlóshajójának orrára a legyőzött kusita fejedelem, Kerma uralkodójának élettelen testét akasztotta fel. Hátrahagyott határfelirata a 4. katarakta felett, Kurgusznál jelölte ki Egyiptom szimbolikus déli határát. Elő-ázsiai sikerét, szteléjének felállítását és ezzel az északi határ megjelölését az Eufrátesznél, egy a későbbi Apameia környéki elefántvadászattal ünnepelte meg. Bár ténylegesen ennél kisebb területeket hódítottak meg – délen a 3. kataraktáig, északon feltehető-

HATSEPSZUT AMUN BÁRKÁJA ELŐTT -
KÖTÖMB SZÉTBONTOTT KARNAKI
KÁPOLNÁJÁBÓL

AZ ÜNNEPI FELVONULÁSOK ÚTVONALAI
THÉBÁBAN

en Dél-Palesztináig –, Egyiptom nagyhatalmi pozíciójának alapjait I. Thotmesz teremtette meg. A keret készen állt, „csak” meg kellett tölteni.

I. Thotmesz királyi székhelye, Egyiptom kormányzati fővárosa és legnagyobb hadikikötője Memphisz volt. A választás egyfelől az ősi fővároshoz, a hagyományhoz való visszatérést, a rend helyreállítását jelentette. Másfelől ez pragmatikus döntésnek bizonyult: fekvésénél fogva Memphisz Thébánál alkalmasabb kiindulópontnak tűnt az

ország, de kiváltképpen az elő-ázsiai hadjáratok megszervezéséhez. Jellemző mozzanat, hogy ötven évvel később az Amarnát elhagyó Tutanhamun az I. Thotmesz által épített palotából irányítja a restaurációt.

I. Thotmesz elképzelései szerint indultak meg a munkálatok annak érdekében is, hogy Thébát vallási fővárossá építsék ki, Amun korábbi provinciális, karnaki szentélyét pedig átépítsék az állam legjelentősebb, központi templomává.

I. Thotmesz lányát, Hatsepszutot választotta ki utódául, ekként mutatta be hivatalosan udvarának. Legalábbis ez a változat szerepel Hatsepszut halotti templomának, Deir el Baharinak egy hosszú reliefsorozatában. Az események kezdetét a „szent nász” és Hatsepszut születésének jelenetei vezetik be, Amun orákuluma és Thotmesz bejelentése után pedig az egyiptomi újével egybeeső koronázás zárja le: Hatsepszut Amun és I. Thotmesz akaratából Egyiptom királya. Hatsepszut uralma tehát tökéletes, minden szempontból megfelel az ideális királyképnek. Az ideális királyképnek igen, a valóságnak azonban kevésbé.

Hatsepszut I. Thotmesz és Jahmesz, a főkirálynő, az „Isteni feleség” lánya, s mint ilyen, az egyetlen jog szerinti trónörökös. De nőként Hatsepszut csupán II. Thotmesznek (Kr. e. 1492–1479), I. Thotmesz egyik ágyasától származó fiának a felesége, „Isteni Feleség”, királyné. Fiúgyermekük nem lévén, II. Thotmesz tizenhárom évvel később bekövetkező halála után ismét a királyi háremből került ki az utód: a fiatal III. Thotmesz, aki egy késői feliratában kiválasztását szintén Amun orákulumának tulajdonította. III. Thotmesz uralmának első hét esztendejében, a dinasztia immár bevett gyakorlatának megfelelően, az állam legfőbb irányítósa az „Isteni Feleség”, Hatsepszut kezében volt. Az a kevés építészeti emlék, amely ebben a korszakban, de az udvari élet realitásaitól távol készült – pl. Núbiában a szemnai templom –, mind ezt a hivatalos álláspontot rögzíti, a régensként uralkodó Hatsepszut másodlagos helyzetét III. Thotmesz mellett. A dokumentumok többsége Hatsepszutot a „Király Nagy Feleségként” említi, III. Thotmesz a király.

Hatsepszut ambícióit, amelyeket nem a pusztá hatalomvágy jellemzett, ez feltehetően nem elégitette ki. I. Thotmesz politikai életművének továbbépítéséhez, akaratának maradéktalan

érvényesítéséhez a királyi pozícióra volt szüksége. A végső lépés megtételére a régensség 7. évében érett meg az idő. Hatsepszut feltehetően nemcsak a politikai érzéket örökölte apjától, de azt az alapvető uralkodói képességet is, hogy legközelebbi környezetét kézben tudta tartani. Felismerte a tehetséget, ezt jól mutatja „kabinetjének” összetétele. Legidősebb főhivatalnokai még I. Thotmesz szűkebb köréhez tartoztak; így a főépítész Ineni vagy az öreg katona majd kincstárnok, Jahmesz Panekhibit. Amun főpapja, Hapuszeneb a korábbi alsó-egyiptomi vezír, egyben Egyiptom összes temploma fölötti adminisztratív hatalmat is birtokolta. Ez korántsem azt jelentette, hogy az Amun-papságot a többi szentély fölé rendelték; sokkal inkább Hatsepszut vallási reformjainak adminisztratív eszközét. Bár Thébán kívüli tevékenységének talán ez a legkevésbé ismert oldala, III. Thotmesznek a későbbi naptárai vagy a núbiai templomok kultuszában történő változások (a helyi Hóruszok tisztelete helyébe egyenesen Amun-Ré és Ré-Harahti kultusza lépett) némileg sejtetik a királynő elképzeléseit.

A Hatsepszut alatt magas pozíciókba jutó személyek között megtalálhatók mind a régi előkelők fiai, mind pedig az új emberek. Ez utóbbiak közül kétségtelenül a legismertebb Szenenmut. Még a régensség időszakában a királynő magas állást adott neki, s rábízta II. Thotmesszel való házasságából származó lánya, Nofruré nevelését. Hatsepszut legfőbb céljának azt tekintettel, hogy lányát utódává tegye: ez az „Isteni Feleség” cím átruházásából is látható. Hogy ez miért nem sikerült, azt ma már homály fedi. III. Thotmesszel kötött házasságából született első fiuk, Amenemhat korán meghalt (III. Thotmesz 23. éve után valamikor).

Szenenmut Hatsepszut koronázását követően a karnaki Amun-templom háznagyaként a kezdődő nagyszabású építkezések egyik fő, ha nem a legfőbb

vezetője lett. Szenenmut alakjában korábban a történettudomány a kegyenc klasszikus típusát vélte felfedezni: üstökösszerű pályafutásával, kegyvesztettségével vagy éppen úrnője halálát követő saját bukásával és emlékének szinte kötelező üldözésével. Napjainkban ez a kép már kevésbé egyértelmű. Kegyvesztettségének ténye, üldözése (25 ismert szobrából csupán 9-et rongáltak meg), halálának időpontja nem bizonyítható. Hatsepszut legbefolyásosabb udvaroncának sorsa ma is talány.

Hatsepszut uralkodásának békés jellege elsősorban a hadjáratokról beszámoló feliratok látszólagos hiányából ered. Ez a hiány nem a hagyományozódás véletlenszerűségével magyarázható. A királynő feliratainak nagy részét ugyanis III. Thotmesz uralkodásának utolsó évtizedében (Hatsepszut halála után 20 évvel!) kivéslette, hogy a helyükre saját feliratait tétesse. Ez a Hatsepszutot sújtó „*damnatio memoriae*”, azaz nem egyszerűen képmásainak elpusztítása, mindenekelőtt Hatsepszut életműve, nem pedig személye ellen irányult. Feltételezett személyes ellen-szenvek itt kevesebb szerepet kaphattak. Hatsepszut nevének, alakjának és feliratainak eltüntetése azt célozta, hogy életművét elszakítsák alkotójától, eltulajdonítsák tőle. Ezáltal vált minden eredmény III. Thotmesz életművének részévé.

Az a kevés felirattöredék azonban, amely túlélte Thotmesz vésnökeinek a tevékenységét, hadijelentéseket is tartalmaz. Az ezekből kibontható kép tudatos stratégiát sejtet, és a hadsereg fontos helyét mutatja Hatsepszut politikai elképzeléseiben. Büszkén emlegeti csapatainak felkészültségét, saját elhivatottságát, hogy apja hódításait bevégezze. Egy Deir el Bahariban található szöveg szerint Amun rendelte el mindezt, még Hatsepszut gyermekkorában. Uralma alatt Núbia ellen három vagy négy jelentős hadjáratot indított, melyek közül feltehetően – a királyi

ideológia elvárásainak megfelelően – az elsőt személyesen vezette. Egy szemtanú nem kis büszkeséggel meg is öröközte stílusát, hogy személyesen láthatta a királynőt a csatatéren a zsákmány begyűjtésénél. Későbbi hadjáratoknak irányítója nem más, mint a felnőtté érett III. Thotmesz, s a győztes harcok eredményeképpen Núbia most már végleg az egyiptomi birodalom tartományává vált, s valóban a 4. kataraktáig terjedt. Elő-ázsiai hadjáratról csupán kettőről maradt fenn említés, s közülük is a második, a fellázadt Gáza visszafoglalása inkább III. Thotmesz háborúinak nyitánya, mintsem Hatsepszut háborúinak lezárása. Hatsepszut sikeresen konszolidálta a déli hódításokat, az erőpróba Elő-Ázsiával és a kor másik nagyhatalmával, Mitannival már III. Thotmeszre maradt.

A birodalom, a birodalmi politika terjeszkedése csak az ideológiában végtelen. Amit fegyverrel nem sikerül megszerezni, azt az expedíciós kereskedelem pótolhatta. Egyiptom számára hagyományosan két ilyen terület létezett: az Égei-tenger térsége, ekkor főleg Kréta, és délen Punt. Az előbbiről, a kapcsolatok jellegéről nehéz pontos képet alkotni, az azonban nem lehet véletlen, hogy éppen Szenenmut sírjának falképein jelentek meg először az áruikat – egyiptomi szóhasználat szerint adóikat – hozó krétaiak. Hatsepszut 9. évében, tehát nem sokkal az első núbiai hadjárata után szervezett és Deir el Bahariban kiemelten ábrázolt punti (valahol Port Sudan környékén, a mai Szudán keleti tengerpartján) expedíció által beszerzett áruk – megintcsak adónak nevezve – nagy része luxuscikk. Luxuscikk, melyek a birodalom fényét emelik.

Hatsepszut a punti expedíció áruit hozó hajókat Thébában, Amun székhelyén fogadta. Az áruk nagy részét Amun számára hozták, hogy Hatsepszut szándékai szerint Egyiptom vallási fővárosát gazdagítsák. Théba élete az ünnepek köre szerveződött, Amun

SZENENMUT ÉS NOFRURÉ HERCEGNŐ

és az istenkirályság ünnepei határozták meg arculatát. Az Újbirodalomban ezek az ünnepek leginkább a misztériumjáték és a népünnep elegyei voltak, melynek elemei ugyan korábban is léteztek, sőt később léptékben és pompában felül is múlhatták ezeket, de az Amun-ünnepségek egységes szellemi rendszere és ennek építészeti foglalatla kétségtelenül Hatsepszut műve.

Az ünnepek középpontjában az ünnepi felvonulás állt: ez azt jelentette, hogy az istenség kilépve templomának elzártságából az ünnep idejére újból megteremtette ég és föld, istenvilág és emberiség egységét, a mitikus arany-

kort. Hatsepszut építkezéseivel ennek a rituálisan kiemelkedő eseménynek méltó környezetét hozta létre. Théba szent helyein szentélyeket emeltetett, amelyeket a főbb ünnepeken Amun, felesége, Mut, és fiúk, Khonszu felkeresett. Ő építtette a luxori templom és a nyugati parton Medinet Habu kis szentélyét, és természetesen a királynő saját halotti templomát, Deir el Baharit. A Karnakból induló felvonulások útvonalát „megálló” kápolnák szegélyezték, melyeknél a papok vállán a bárkájában hordozott istenség alkalmanként orákulum formájában megnyilatkozhatott. Hatsepszut idejében a visszautat az istenek folyami bárkaikban tették meg.

Az évente megrendezett legnagyobb ünnepeken, mint az Opet-ünnep is, nemcsak az istenség jelent meg az emberek előtt – igaz, így is bárkájában elrejtve –, de maga a király is. Alkalmat adtak, hogy a királyság és a király isteni jellege, Amun és isteni fia, a fáraó viszonya állandó megerősítést nyerjen a rítus által. Az állam mítoszának nagy látványosságok közepette ünnepelt bemutatása azt is kifejezte, hogy Hatsepszut megfelel az istenkirályság örök képének.

Hatsepszut halálában is hű maradt élete vezérfonalához. Még I. Thotmesz újítása volt, hogy saját sírját egy nehezen megközelíthető, rejtett helyen, a Királyok Völgyében vájatta. Hatsepszut ezt az alagútszerű sziklába vájt sírt nyitatta fel és egy új sírkamrát alakított ki. Halálakor – melynek pontos idejét nem tudni – ide, az új sírkamrába, apja mellé helyezték a királynőt örök nyugalomra. Hatsepszut e végső gesztusa sem maradhatott érintetlen. III. Thotmesz, hogy I. Thotmesz temetkezéséről gondoskodjon s ezzel annak jogos utódjává váljon – a faraónikus jogszokás szerint – saját sírja közelében új sírt készíttetett I. Thotmesznek – ezúttal végső nyughelyéül.

III. AMENHOTEP

Az újbirodalmi Egyiptom „Napkirályát”, III. Amenhotepet (koronázási nevén Nebmaatré, Kr. e. 1386–1349), az utókor is a „Csodálatos” melléknévvel ruházta fel. Harmincnyolc évi uralkodása a gazdagság és a kultúra tündöklésének kora, a birodalom méreteihez mérhető grandiozitás és pompa bűvkörében kialakult fényes udvarral. Uralmának ezt a szellemiségét tükrözte korának képzőművészete, mely az eleganciát és a kifinomultságot becsülte legtöbbször, és eszményévé a szépséget tette. III. Amenhotep kora azonban a változások kora is; a fáraó törekvései nem merültek ki az üres reprezentációban. Legfőbb politikai és ideológiai célja az istenkirályság újrafogalmazása volt, s elsősorban emiatt vált az Újbirodalom későbbi fáraóinak példaképévé.

A trónra lépését követő első tíz év általa fontosnak ítélt eseményeiről III. Amenhotep széles körben és gyakran beszélt. Az eseményeket rengeteg emlék-skarabeusz örökölte meg, s ilyenek nemcsak Egyiptomon belül, de a birodalom tartományaiban is kerültek elő. Már ezeknél a sokszorosított tárgyaknál megfigyelhető, ami e korszakban szembevetődött: hogy mennyire megnövekedtek a méretek. Az emlék-skarabeusz műfaja eredetileg Hatsepszut idején jött divatba a királynő jelzésszerű dicsőítésére, III. Amenhotep azonban méreteik növelésével és szövegeik konkrét hivatkozásaival propagandisztikus hatásukat és értéküket a legteljesebb módon ki tudta aknázni.

Egyik első sorozatán, mely ugyan

keltezetlen, bár mindenképpen uralma első két évének valamelyikére tehető, saját helyzetét határozta meg, hirdette ki. Az úgynevezett *Házassági Skarabeusz* felirata teljes királyi titulátúráját, főfeleségének nevét és birodalmának határait rögzítette. Ma már nehéz megállapítani, milyen alkalomból bocsátották ki, mivel nem feltétlenül a házasságkötés megörökítése volt a cél; mindenestre a skarabeuszon szereplő főfeleség, a nem királyi vérből származó Teje helyzetét félreérthetetlenül mutatta. III. Amenhotep uralkodása alatt, sőt utána is megőrizte befolyását, amiben minden bizonnyal nagy szerepet játszott erős egyénisége; Teje előtérbe kerülését azonban nemcsak ennek tulajdoníthatjuk, hanem a királynők helyzetében beállt változásnak is, amely Amenhotep szélesebb ideológiai programjának részét alkotta.

Két másik sorozatában III. Amenhotep vadászatairól bocsátott ki emlék-skarabeuszokat. Az elsőn második uralkodási évének egy kétnapos vadászátát írja le, melynek során 96 vadbikát ejtett el. A második egy összegzés: az uralkodása első tíz évében elejtett oroszlánok számát adja meg: 102. Amenhotepnél közvetve ezek a dolgok is a hagyományos urakodói erények hangsúlyozását szolgálták, hiszen a vadállatok, azaz a zabolátlan káosz megtestesítőinek legyőzését hirdették.

Hasonló értelmű III. Amenhotepnek az a skarabeusz-felirata is, amely Mitanni királya, II. Suttarna lányával, Giluheapával kötött házasságát jelentette

be. Amit a felirat valójában rögzíteni akart a házasság bejelentésével, s amit maga az egyiptomi szóhasználat is alátámaszt, az a király és Egyiptom nagyhatalmi pozíciója. Habár a levelezések tanúsága szerint a diplomáciai házasságokat hosszas egyezkedések előzték meg, Amenhotep feliratában az idegen hercegnő érkezését úgy állítja be, mint a fáraó főségének elismerését, mintegy „adó” küldését Mitanniból. A házasságnak ez a jelképes értelme magyarázza meg azt, hogy III. Amenhotep miért utasította el szinte sértő hangon I. Kadasman-Enlilnek, a kassu Babilón királyának lánykérését. A dologról I. Kadasman-Enlil írja a fáraónak: „...Íme, testvérem, mivel nem adod a lányodat feleségül, így írtál nekem: »Egyiptom királyának lányát régtől fogva nem adják senkinek!« ...” (Komoróczy Géza fordítása).

III. Amenhotep nagyhatalmi pozícióját ebből a szempontból híven tükrözik diplomáciai házasságai, melyek ebben a korban az uralkodók kapcsolatait szabályozták, nem pedig az államokét. Uralma során Amenhotep két babilóni, két Mitanniból való és egy délanatóliai (arzawai) hercegnőt fogadott háremébe.

III. Amenhotep nemzetközi kapcsolatairól a legfontosabb források a királyi levéltár agyagtáblái, melyeket fiának, Ehnatonnak a fővárosában, Tell el-Amarnában találtak meg 1887-ben. A táblákat a kor diplomáciai nyelvén, (babilóni) akkád nyelven írták. A levéltár anyaga rávilágít Amenhotep (majd Ehnaton) korának nemzetközi hatalmi viszonyrendszerére, a házasságok által „testvérekké” lett uralkodók, a velük közel egyenrangú uralkodók és a vazallus fejedelmek kapcsolataira. A felek nagyrészt kiléptek saját kultúráik ideológiáiból, kényszerűségből egy közös nyelvet használtak, így leveleikben közvetlenebb módon tükröződnek érdekeik és céljaik. Ezáltal fel lehet fedni azt, amit éppen ezen ideológiák rejtenek el: a politikai lépé-

RÉSZLET III. AMENHOTEP KIRÁLYSÍRJÁBÓL
(WV 22)

sek mögötti ítélőképességet, racionalitást.

A kereskedelmi tárgyú levelekben a fáraótól „testvérei” leginkább aranyat kérnek saját áruikért cserébe, így Kadasman-Enlil is: „És az arany ügyében, amiről írtam: aranyat, amennyi csak van, sokat – mielőtt még követeid hozzám (jönnének) –, azonnal, gyorsan... küldjél nekem...” (Komoróczy Géza fordítása.). E hatalmas kereslet miatt, illetve saját belső igényeinek kielégítésére, mely szintén nem lehetett csekély (ha hinni lehet egyes feliratok számaadatainak, egyedül a thébai Montu-templom kincstárában 2,5 tonna aranyat helyezett volna el), Amenhotepnek át kellett szerveznie az aranybányászatot is. Ezt egyrészt az adminisztráció átalakításával érte el: núbiai alkirályának hatás-

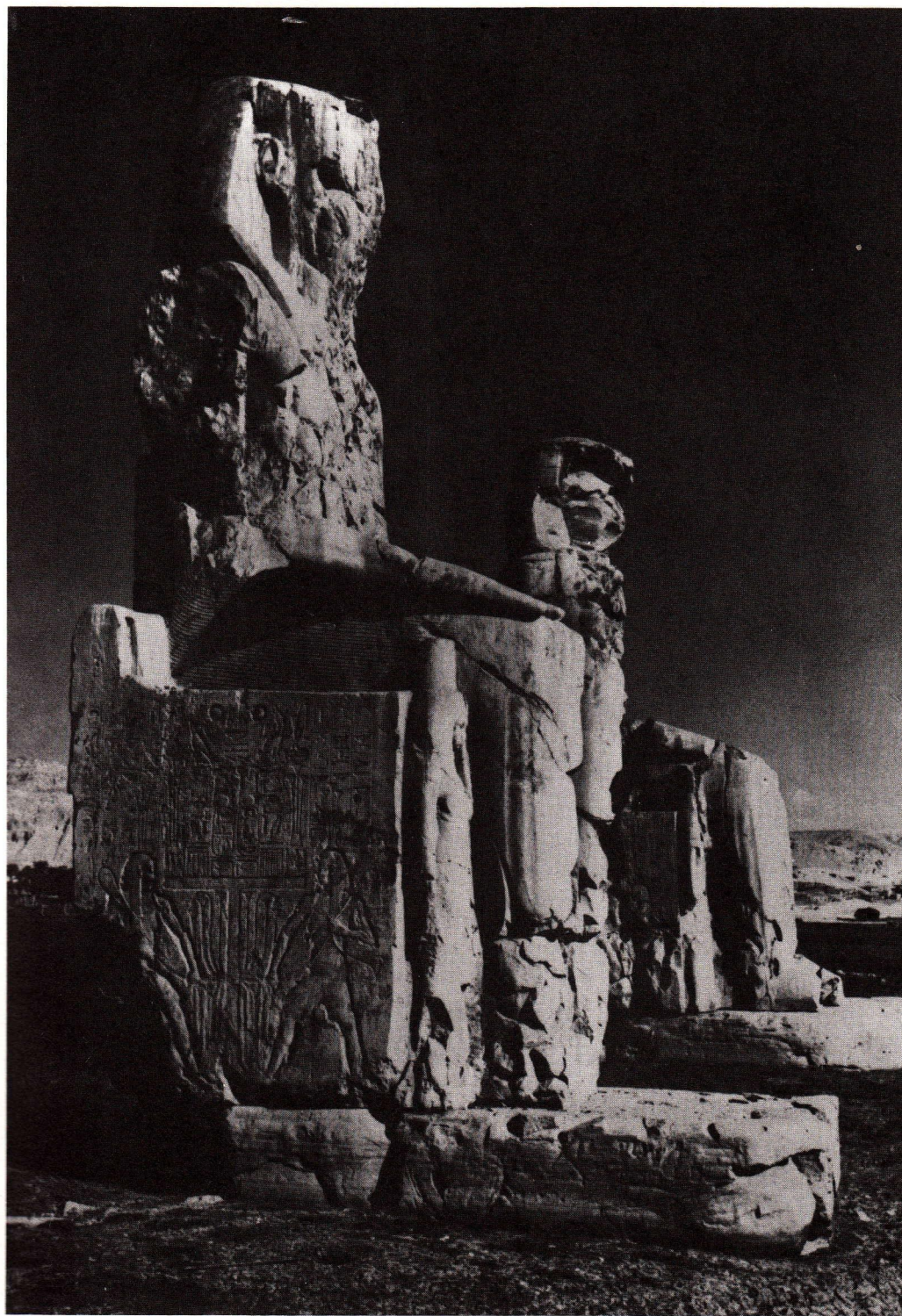
körét kiterjesztette a felső-egyiptomi aranybányákra is, így az összes bányát közös igazgatás alá rendelte. Másrészt, ahogyan ezt a keleti sivatag núbiai részén feltűnő új név, Ikajta is elárulja, új aranylelőhelyek feltárásával is igyekezett növelni a kitermelt mennyiséget.

Amenhotep és kormányzata azonban nem pusztán csak aranybányának tekintette Núbiát. Az immár több mint százötven éve Egyiptom fennhatósága alatt álló területet meghódított tartományból Egyiptom integráns részévé kívánták tenni. Ehhez először a birtokviszonyokat alakították át az egyiptomi rendszernek megfelelően. Egyiptomi mintájú templomvárosi gazdaságokat hoztak létre, s ezeket, akárcsak magán Egyiptomon belül az egyes provinciális templomokat, a nagy állami istenek templomgazdaságainak részévé tették: ilyen volt a héliopoliszi Ré, a memphiszi Ptah és a thébai Amun. Felső-Núbia új adminisztratív központja a III. Amenhotep által alapított templomváros, Szoleb lett, ahol egyebek mellett az újonnan telepített szőlészet is utal a hosszú távú gazdasági tervezésre.

A templomgazdaságok révén Núbia nem csupán Egyiptom gazdasági rendszerébe illeszkedett be, de a templomok által közvetített ideológiai, választapolitikai körbe is. Lényegében III. Amenhotep szolebi temploma is azt a királyságképet közvetítette, amelyet egyiptomi templomai, kiváltképpen memphiszi, luxori és thébai (nyugati parti) halotti temploma. A szolebi kultusz középpontjában Amun-Ré mellett III. Amenhotep saját isteni alakja állt, amelyet a feliratok „Nebmaatré élő képmása” és „Núbia Ura” névvel illeltek. III. Amenhotepnek mint istenségnek a sajátossága, hogy ikonográfiájában egyfajta Hold-istenségre utaló jegyek fedezhetők fel. Egy később lejegyzett mítosz, az úgynevezett Napszem-mítosz összefüggésbe hozható ezzel. A mítosz szerint a Napszem (Tefnut istennő) Núbiába vonult el, s a

Hold-istennek, Thotnak kellett visszacsalogatnia őt Egyiptomba. Közben az istennő dühödt oroszlánból (Szahmet) békés macskává szelídült (Básztet). Ezzel áll összefüggésben III. Amenhotep másik felső-núbiai templomának, Szoleb ikerszentélyének, Szedeingának a kultusza is. A templom reliefjei Teje királynőt Hathorral, illetve Tefnut istennővel, azaz a Napszemmel társítják. A királynő, a királynői intézmény és az istennők azonosítása húzódik meg továbbá a királynőt féktelen szfinxként bemutató egyéb ábrázolások mögött is. Amenhotep tehát Núbiában a Napkultusz és a hozzá kötődő képzetek közül tudatosan a helynek megfelelő részletét választotta ki és hangsúlyozta monumentális formában.

A monumentalitás önmagában sem itt, sem egyiptomi építkezéseinél nem cél volt, hanem pusztán eszköz Amenhotep számára, ahogyan saját maga istenítése sem egy önnön gazdagságától és hatalmától elvakult uralkodó hamis tetszelgése. A fáraónál mindez válasz korának egy egyre komolyabban érzékelhető jelenségére: az istenkirályság intézményének válságára. A válság mögött azt a Hatsepszut és III. Thotmesz korából eredeztethető folyamatot kell látni, mely az állam és a vallássosság hagyományos egységének lassú szétválását jelentette. Ezáltal megrendült az istenkirályság intézményének az istenvilág és a társadalom közötti kizárólagos közvetítő szerepe. Az isteni akarat már nem csupán a királyon keresztül, közvetve érvényesülhetett, hanem megnyilatkozásai – a „Szent Nász” vagy orákulumok – révén tőle függetlenül, közvetlenül is. Ez volt a kor legnagyobb kihívása III. Amenhotep, majd Ehnaton és a rameszszida fáraók számára, erre kellett megfogalmazniuk saját válaszaikat. Amenhotep ezt a király isteni mivoltának felerősítésével, saját istenné avatásával,

az istenekkel való azonosulásával óhajtotta elérni. Az építészet nyelvén Amenhotep a királyi és a magán-szféra között húzódó, a teológia szintjén is elmosódni látszó határt rajzolta újra, a monumentalitással ezt a határt téve még élesebbé.

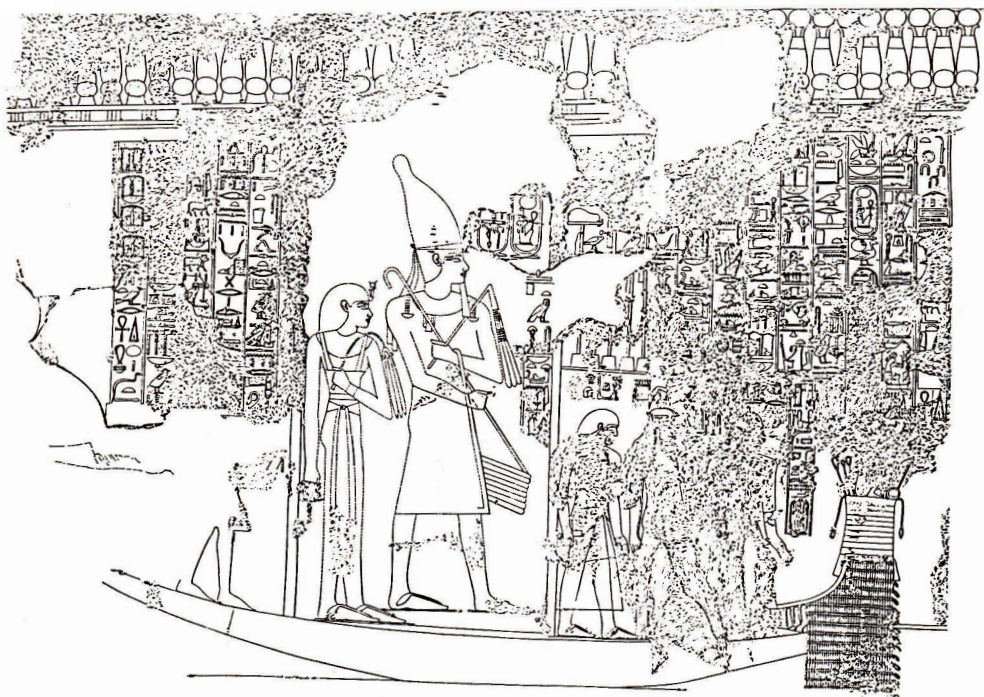
Annak érdekében, hogy ezt a programját kifejezésre juttassa, Amenhotep is, mint más fáraók, a hagyományhoz, mégpedig az óbirodalmi hagyományhoz fordult. Nem lehet véletlen egybeesés, hogy egyik udvari főembere, a közmunkákat irányító Amenhotep, Hapu fia, önéletrajzában kiemeli: karrierje egy fokán bevezették a templomi archívumok, az ott tárolt szent iratok titkainak ismeretébe, s azokkal kapcsolatban kikérték tanácsát. Amenhotep, Hapu fia irányította sok egyéb mellett a király halotti temploma előtti úgynevezett Memnón-kolosszusok Thébába szállítását és felállítását; később ritka királyi kegyben részesülve, saját királyi stílusú halotti templomot építhetett III. Amenhotepéhoz közel. Ugyancsak a királyi kegy megnyilvánulása volt, hogy az utókor által „bölcsként” és istenként tisztelt Amenhotep, Hapu fia közvetítő szobrokat helyezhetett el a karnaki templomban, melyek az emberek fohászeit közvetítették a templom istene, Amun felé. Jelentőségteljes mozzanat, hogy egyik választott formája az óbirodalmi „írnök-szobor” típusa, mely az ideális hivatalnok és alattvaló szimbóluma volt. Amenhotep, Hapu fia számára a közvetítő szerep kegy volt, az emberek számára azonban visszatérést jelentett egy korábbi állapothoz, amikor a hívő közvetlenül nem fordulhatott istenségéhez – legalábbis a hivatalos vallásosság szintjén.

Amíg tehát az istenekhez csak közvetítón keresztül lehetett közeledni, addig a királyhoz mint istenhez közvetlenül. Ezt a célt szolgálták a templomok előtt álló kolosszusok, így a Memnón-szobrok és III. Amenhotep karnaki, illetve memphiszi kolosszusai is. A

kolosszusok a király isteni jellegének egy-egy aspektusát testesítették meg, s ennek megfelelően külön neveik voltak: a Memnónok az „Amenhotep, az Uralkodók Uralkodója” nevet viselték. A szobroknak önálló kultuszuk, papságuk és földjeik is voltak. Elhelyezésük a templomon kívül megközelíthetővé tette őket bárki számára.

Az óbirodalmi hagyományhoz való tudatos visszanyúlás Amenhotep uralmának több apróbb jelenségében is megmutatkozik. Ilyen jelenség a legmagasabb rangú főemberek életrajzaiban az a hivatkozás, amely szerint hivatalukat és hivatali előmenetelüket egyedül a királynak, a királyi bölcsességnek köszönhették, amely felismerte érdemeiket. Ehhez gyakran az alacsony származás hangoztatása társult, amely azonban ott, ahol a családi kapcsolatok ma követhetők, a legtöbb esetben nem bizonyulnak igaznak. Sírjában például „Amun Második Próféta” (a főpap után következő rang), Aanen, sehol sem említi meg azt a tényt, hogy ő Teje királynő fivére. Az alacsony származás hangoztatása, illetve a hivatalok örökletességének elhallgatása pusztán a király szerepének erősítését szolgálta. Alapos a gyanú, hogy a később Ehnatonról kialakult kép – kizárólag új, alacsony származású emberekkel vette körül magát – ma már nem egyértelműen hiteles, és kialakulása nem kis részben ide vezethető vissza.

III. Amenhotep thébai építkezéseinek vezérmotívuma ugyancsak a király isteni jellegének kifejezése volt. Kibővítette Amun karnaki templomát, és Hatsepszut régi kis kápolnájával szemben megépítette az arányaiban a karnakihoz hasonlítható luxori templomot. A templom legfőbb rendeltetése az volt, hogy helyszíne legyen az Opet-ünnep csúcspontjának, amelyet minden évben az áradás évszakának második havában ünnepeltek: ekkor a király és Amun lénye misztikusan egyesült, s az egyesülés által a király

III. AMENHOTEP SZÉD-ÜNNEPÉNEK
RÉSZLETE - RAJZ HERUEF SÍRJÁBÓL (TT 192)

megigazult és újjászületett. Pontosan úgy, ahogyan az egyiptomi templomok kultuszrendszere két részre különült, s a két szféra az istenség titkos és rejtett, valamint kinyilvánított és felfogható aspektusainak felelt meg, a luxori templom és az Opet-ünnep is megteremtette ezt a kettősséget a király számára. Karnakból kiindulva Amun bárkáján három kilométeres utat tett meg a Níluson, majd a király és Amun belépett a luxori templom hátsó, titkos termeibe, ahol megtörtént a misztikus egyesülés; onnan kilépve megmutatta újjászületett személyét az egybegyűlteknél.

Amenhotep a templomot és a rítust felhasználta egy nagyszabású ünnepsorozatban is, amelyre éveken át készült: nagy pompával kívánta megünnepelni trónra lépésének 30. évfordulóját. Minden olyan templomhoz, amely az ő uralkodása idején épült, az

ünnepségek helyszínéül úgynevezett napudvarokat, azaz oszlopsorral körülvett, nyitott udvarokat csatolt. Fennmaradt ezek közül Amun luxori és szolebi temploma, a Mut- és a Montu-templom, Ozirisz abüdoszi temploma. Már építésük is előkészület volt a nagy jelentőségű eseményhez, mely kapcsolódott az istenkirályság egyik, talán legrégebbi ünnepéhez, a Szed-ünnephez.

A rendezvénysorozat központi színtere a thébai nyugati parton erre a célra felépített grandiózus „színpad”, az „Ujjongás Háza”, mai nevén Malkatapaletae együttes volt. Egy hatalmas méretű mesterséges tó is tartozott ide; két későbbi – a 34. és a 37. évi – Szed-ünnep alkalmával a tavat kibővítették, s hossza már elérte a két, szélessége pedig az egy kilométert. A hatalmas pompával megrendezett ünnep látványos ceremóniáiban a király mellett udvarának minden főembere szerepet kapott: egyszerre voltak résztvevői és nézői az eseményeknek. A hatalom pompája sohasem csupán kifelé hat. A

szertartások során így lett a vezír, Amenhotep, a „Határjelzők Öre”, a magtárak felügyelője, Haemhat, „Anubisz papja” vagy a háznagyok, Neferszeheru és Merimosze, a „Kettős Trónus felügyelői”.

Fennmaradt Teje királynő háznagyának, Heruefnek a rövid beszámolója. Eszerint a gondosan kidolgozott dramaturgiát követő szertartássorozat az uralkodópár megjelenésével kezdődött, akik az ünnepi palotából kilépve először ajándékokat, kitüntetésekét osztottak szét. Hatalmas tömegek gyűltek össze, számos külföldi követ is megjelent. Az ajándékozást lakoma követte, melynek emlékei – sok ezer amforatöredék – ma is elborítják Malkata rommezejét. A lakoma után III. Amenhotep és Teje bárkára szállt, amelyet a zöld szalagokkal felékesített főemberek vontattak körbe a tavon. A nagyszabású Szed-ünnep végső következménye III. Amenhotep istenné válása volt, egyesülése a napkoronggal, Atonnal. Új luxori kultusz-szobrának fő jelzője is ez: „Minden Ország Tündöklő Atonja, akinek ureusza bevilágítja a Két Partot.” Ezt szimbolizálták többek között az ünnep bárka-epizódjai is: két bárka volt, melyek a Napisten – nappali és éjszakai – égi bárkáinak feleltek meg. Valójában ekkortól kezdődik III. Amenhotep istenítése mind Egyiptomon belül, mind pedig birodalmi szinten; ekkor következik be a drámai váltás a király ábrázolásaiban, melynek során Amenhotep arcvonásai emberiből istenivé merevednek. Az új stílus legjellegzetesebb motívumai éppen ezért a fiatalság – az újjászületés jelképe – és a szoláris ikonográfia.

Főfelesége, Teje, ugyancsak fontos ideológiai szerephez jutott az Amenhotep istenné válásával összefüggő

eseményekben. A Szed-ünnepen ő maga két istennővel azonosult: egyfelől Ré hitvesével, Hathorral, másfelől a Napisten lányával, Maattal, az egyetemes rend megtestesítőjével.

Amenhotep napkultuszának gondolati rendszere azonban nem csupán a királyi család tagjaira terjedt ki, hanem ahogyan Núbia esete is mutatja, minden területet átfogott. Az állam főistene, Amun-Ré kultuszának szoláris vonatkozásai kerültek előtérbe: Théba hangsúlyozottan a „Dél Héliopolisza”, azaz a Ré-kultusz központjának déli megfelelője lett, felvonulási útvonalait Amenhotep szfinx-sorai (önmagukban is szoláris szimbólumok) szegélyezték. Ennek tulajdonítható az a mellékesnek tűnő részlet is, hogy mind a Memnón-kolosszusokat, mind az egyéb kultusz-szobrokat a Héliopoliszhoz közel (Gebel el-Ahmarban) bányászott vöröskvarcitból mintázták meg.

Amenhotep életművének jelentősége abban rejlett, hogy irányt mutatott és adott a birodalomnak. Belőle két másik, nem kevésbé jelentős életmű nőhetett ki, még ha egymással ellentétesek voltak is: fia, Ehnaton és II. Ramszesz életműve.

Bár 37. uralkodási évében megtartotta harmadik Szed-ünnepét, a Malkatában élő III. Amenhotep ekkor már több éve beteg ember lehetett. Erre utal Mitanni királyának, Tusrattának egyik levele a 35. évből, mely szerint elküldte Amenhotephez a „Ninivei Istár” szobrát, hogy az istennő gyógyító ereje segítse a fáraót. Ha az istennő enyhítette is Amenhotep betegségét, csodára nem lehetett képes: uralkodása 38. évének hetedik hónapjában III. Amenhotep örökre „egyesült a napkoronggal”.

EHNATON

IV. Amenhotep (Ehnaton, Kr. e. 1361–1344 vagy 1349–1332) uralma, az úgynevezett Amarna-kor és az utókor viszonyát mindig is a szenvedélyesség és a szélsőségek határozták meg. Attól függően, hogy életműve mely vonatkozásait hangsúlyozták, mely részletét gondolták meghatározónak, Ehnaton személyének megítélése a humanista álmodozó és a despota örült között ingadozott és ingadozik ma is. Személyének ez az ellentmondásos megközelítése – ami már önmagában jelzi, hogy egyik sem lehet teljességében igaz – az Ehnatonnak tulajdonított *Nagy Aton Himnusz* „üzenetének” és uralma realitásainak ellentétében gyökerezik. A két szélsőségesen ellentétes kép morális alapon Ehnaton pozitív, illetve negatív idealizálását eredményezte.

Az óegyiptomi utókor, Ehnaton utódainak hozzáállását, elsősorban politikai és vallási okokból a teljes elutasítás jellemezte: Ehnaton szobrainak, építményeinek eltüntetésével, városának elhagyásával kiiktatták hagyományukból, történelmükből személyét. Számukra az uralkodó nem létezett, a ramesszida királylisták Ehnaton nevének kihagyásával létét tagadták meg.

IV. Amenhotep III. Amenhotep és főfelesége, Teje második fiúgyermekéként született. Korai éveiről szinte semmit nem lehet tudni, ahogyan arról sem, hogy bátyja, a trónörökös és a memphiszi Ptah főpapja, Thotmesz mikor hunyt el, azaz mikor lépett elő Amenhotep trónörökössé. Fizikai vonásai, melyet uralma kezdetén az álta-

la inspirált és ösztönzött művészet túlhajtott módon ábrázolt, egy nyújtott fejű és arcú, duzzadt ajkú és ferde vágású szemű, vékony felsőtestű és vastag combú alakot mutatnak. Az összességében groteszk külsőből az utókor gyakran különböző betegségeket, a „rendellenességek” orvosi okait igyekezett kiolvasni. Az ilyen és ehhez hasonló értelmezések, melyek egymással is ellentmondásban vannak, lényegében azon a téves feltételezésen alapulnak, hogy ezek a korai ábrázolások valódi portrék voltak, azaz hűen tükrözték Amenhotep–Ehnaton megjelenését. Amit ezzel szemben valójában megjelenítenek, az Ehnaton drasztikus szakítása a konvenciókkal, s valamilyen formában önnön királyi és isteni jellegének értelmezése s annak kinyilatkozásai. Ezt igazolják az uralkodó késői ábrázolásai, portréi, melyek elhagyták a groteszkséget és a mesterséges torzításokat, és bár felismerhetők az egyéni vonások, összességükben egy érzékeny, inkább melankólikus arcot jelenítenek meg.

Ehnaton korai szobrai, stílusának mesterségesége felesége, Nefertiti és lányaik ábrázolásain is megjelenik. Nefertiti – Berlinben őrzött szoborfeje révén – időtlen szépségével talán az óegyiptomi kultúra egyik legismertebb alakja, legelső ábrázolásain szinte semmiben nem tér el Ehnatonéitól. Az óegyiptomi szobrászati konvenciónak megfelelően, amely a királynőket férj-ik „nőiesített” arcával ruházta fel, Nefertiti ekkor szinte Ehnaton ikertestvé-

rének tűnik. Itt azonban ez a szándékolt hatás értelmezhető; ugyanis teológiai szempontból Nefertiti és Ehnaton a teremtő napisten, Ré elsőszülött ikerpárjával, Suval és Tefnuttal azonosítható. Su és Tefnut, mint a teremtetést követő első férfi és női istenpár, minden élet eredői voltak, s innen ered az Amarna-kori művészetet átható, a családot, a családi és szülői szeretetet középpontjába állító képek sorozata. Ugyanezt erősíti meg Ehnaton karnaki kolosszusainak ikonográfiája is, ahol a fáraói, a kettős korona mellett egyes szobrain Su fejdíszét viseli.

Azt, hogy itt a király saját gondolati és művészeti felfogásának érvényesüléséről van szó, fő udvari szobrásza, Bek felirata bizonyítja, aki megemlíti, hogy őt a király személyesen tanította. Ehnaton „tanítása” következtében elsősorban az ábrázolások tematikája, illetve a király alakját bemutató ábrázolások arányrendszere változott meg, maga az óegyiptomi ábrázolásmód, a hagyomány érintetlen maradt. A tematika változása egyértelműen Ehnaton vallási elképzeléseiből fakadt, ő a korábbiaknál nagyobb mértékben igényelte és engedte a természet és a mindennapok apró részleteinek feldolgozását, s kevésbé érvényesülhettek a hagyományos, tanult formák. Habár ez nem eredményezett egyfajta naturalizmust, az Amarna művészet napjainkig ható frissessége, közvetlen hatása ennek köszönhető.

IV. Amenhotep-Ehnaton uralkodása egyik kulcskérdésének tartják apjával, III. Amenhoteppele való társuralkodását, illetve ennek hosszát. Ez a kérdés, amely ma is két táborra osztja az Amarna-kutatást, nem egyszerűen időrendi probléma; számos összefüggésével befolyásolja az Ehnaton-kép megítélését. Bár mindkét nézet mellett számos érv sorakoztatható fel, döntő bizonyíték sem a 12 éves társuralkodásra, sem ennek tagadására nincsen.

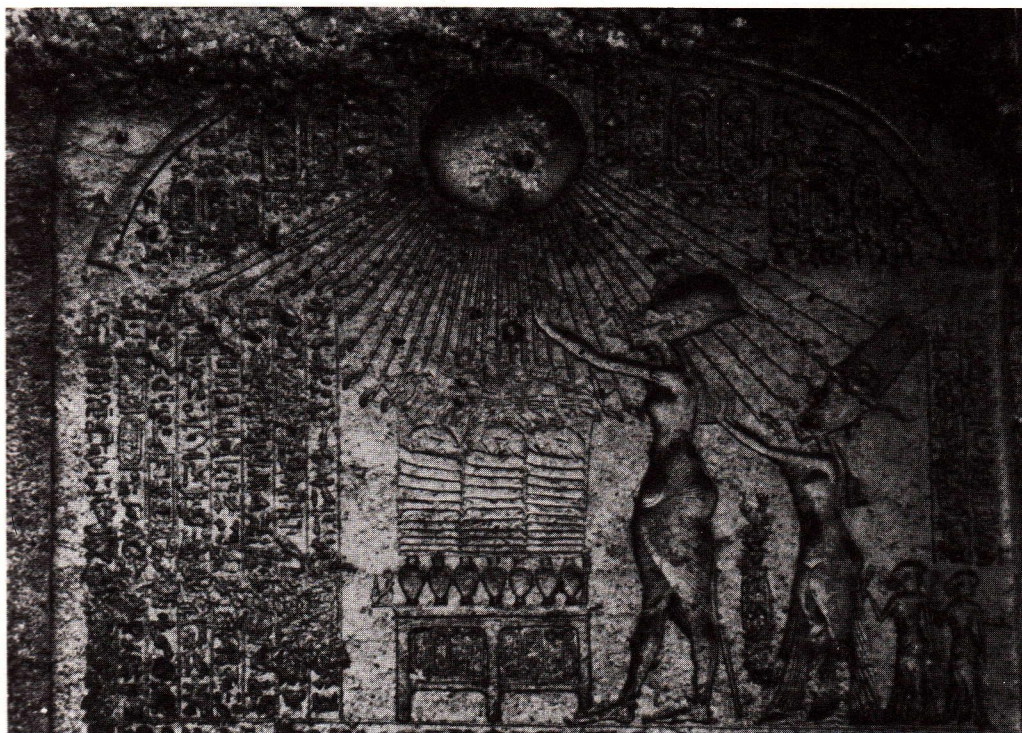
IV. Amenhotep legkorábbi emléke

Karnakban nem Amun, hanem a sólyomfejú napisten, Ré-Harahti számára épült, később az építményt – akár önálló szentély, akár csak egy kapu lehetett – lebontották, köveit beépítették. Stiliztikailag a fennmaradt reliefs a III. Amenhotep első Szed-ünnepét megelőzőekkel mutatnak szoros kapcsolatot, IV. Amenhotep arcvonásai megegyeznek apjáéval. A társuralkodás esetében ez érthető lenne, hiszen a reliefs így egykorúak lennének, enélkül azonban nehezen lenne megmagyarázható, hogy Ehnaton miért tért volna vissza III. Amenhotep egy korábbi, uralkodásának 30. évét megelőző stílusához.

Ehnaton uralkodásának első öt évében négy szentélyt építtetett Karnakban, Amun temploma mellett, amelyek már saját művészeti szellemében készültek, bár észrevehetően a sietség jegyeit viselik magukon. Ezeket később Horemheb, majd az első rameszszida uralkodók elbontották s saját építményeiknél használták fel. A szentélyek építőkövei, a *talatatok* díszítései alapján az első s legfontosabb szentély, a Gem-pa-aton, „Az Aton megtaláltatik”, Ehnaton vagy maga Aton első Szed-ünnepének alkalmából készülhetett. Az ünnep részleteit tartalmazó reliefsen már megjelenik Aton sajátos formája: a napkorong, melynek sugarai kezekben végződnek; és ugyancsak megjelenik Aton teljes titulátúrája, neve két cartouche-ban (királyi névgyűrű):

„Él Ré-Harahti, aki ujjong a fényhegyen” „az ő nevében, mint Fény, ami az Atonban [Napkorongban] van”.

Az istenség nevét a királyok nevének mintájára fogalmazták meg, így első eleme a koronázási név viselőjének teológiai helyzetét írta le, míg a második, a fáraók személyneve elárulta – itt az istenség – személyiségét. Ehnaton 9. évében egy újabb Szed-ünnep alkalmából azzal a céllal módosította ezt, hogy végérvényesen kiiktasson mindennemű utalást a hagyományos is-

EHNATON EGYIK HATÁRSZTÉLÉJE
TELL EL AMARNÁBÓL

tenvilágra, így a Ré-Harahti név Har, azaz Hórusz elemét az „uralkodó”, a Su „fény” szót ennek semleges szinonimája váltja fel.

A hosszú társuralkodás esetében Ehnaton Szed-ünnepei némileg más megvilágításba kerülnek, mint az egyszerű jubileumi ceremóniák (amelyek amúgy is szokatlan módon nem a 30. és az ezt követő uralkodási évekre esnek). Ez esetben ugyanis egybeesnének III. Amenhotep ünnepeivel, melyek – nem elhanyagolható szempont – éppen hogy III. Amenhotep és a Napkorong, azaz az Aton azonosulását állították középpontjukba. Amennyiben elvetnénk a társuralkodást, a probléma nem oldódna meg, azaz III. Amenhotep és az Aton azonossága, illetve Ehnaton ehhez való viszonya továbbra is talány maradna. Tény, hogy Ehnaton Núbiá-

ban, a szolebi templom általa díszített részének egyik jelenetén éppen az istenné vált III. Amenhotep előtt hódol, sőt saját núbiai alapítása, Szeszebi kultuszában is helyet kapott apja isteni alakja. Nem mellékes itt az sem, hogy Ehnaton a kezdetektől önmaga és Aton viszonyát mint társuralkodói viszonyt határozta meg; Aton uralkodási évei megegyeztek a sajátjával.

Hasonló módon talányos másik karnaki szentélye, a Hut-Benben, a „Benben Palotája” rendeltetése is, a reliefek ugyanis kizárólag Nefertitit mutatják, amint a különböző áldozatokat végzi. Más talatok alapján is, ahol Nefertiti kizárólagosan a király számára fenntartott rituális cselekedeteket végez, feltételezhető, hogy mint a király és királynő alakjainak megformálásánál, itt is a Su és Tefnut azonosítása Ehnatonnal, illetve Nefertitivel érvényesülhetett.

A nagy változás Ehnaton 5-6. uralkodási évében következett be; a fáraó ekkor határozta el, hogy új királyi szék-

helyét és kultuszának központját, az „Aton Horizontját” (Ahetaton), meg alapítja. Döntését isteni sugallatnak tulajdonította, isteni atyja, az Aton akaratának, s ezt udvarával egy beszédben tudatta az ekkor már az Ehnaton, „Aki üdvös Aton számára” nevet viselő király. Az új város határait Memphisz és Théba között körülbelül félúton, 14 határsztélével jelölte meg Ehnaton, megjegyezve ezeken, hogy a terület korábban nem tartozott egyik isten vagy istennő birtokához sem. A helyszín, egy sivatagi katlan, melynek domináns hegyvonulata a folyó felől nézve a „horizont” hieroglifát idézi fel, Ehnaton értelmezésében az „Első Alkalom [ti. a teremtés] helye” volt. A határsztélék egyik passzusának értelmezése ma is vita tárgya, ebben Ehnaton megfogadja, hogy az új főváros kijelölt határait nem fogja átlépni. A kérdés az, hogy ezt Ehnaton a város hatáiraértette-e, vagy saját személyére vonatkoztatta? Ahogyan a társuralkodásnál, egyértelmű választ itt sem találni. Bár Ehnaton azon kitétele, miszerint abban az esetben, ha nem Amarnában halna meg, akkor is ott temessék el, az előbbi valószínűsíti. Ellenben az, hogy Horemheb az Amarna-kort követően az állam újrászervezésénél ismét visszaállítja a fáraók kötelező éves országjárását, amelyet előtte elhanyagoltak, inkább az új fővárosába bezárkózó Ehnaton-képet erősíti. Ez az akár fizikai, akár szellemi bezárkózás, és a főváros kiépítésének elsődlegessége gazdasági és kormányzati szinten az erőforrások túlcentrálizációjához vezettek, melynek negatív hatásai még három generációval később is éreztették hatásukat. Az Amarnát megelőző állapotok visszaállítása így csupán I. Széthi (Kr. e. 1294–1279) alatt fejeződött be.

Ahetaton, bár megfosztotta Thébát a vallási főváros helyzetétől, szerkezetében átvette annak rendezési elveit, városépítészetében szervesen kapcsolódott az újbírodalmi urbanizmus formáihoz. Az elrendezés elve itt is, mint

Théba vagy Memphisz esetében, a processziós ünnep építészeti megfogalmazását állította középpontjába. Szembetűnő, hogy a város lakónegyedeinél nincsen egységes tervezés, azaz teljességében nem egy mesterséges, minden elemében előre meghatározott és merev koncepció érvényesült. Ilyen csupán a várostól keletre fekvő „Új Királyok Völgye” sírjainak elkészítésével megbízott kézművesek számára épült. A város középtengelye, a „Királyi Út” – az ünnepi felvonulási utak megfelelője – fűzte össze a nagyobb egységeket, északon a királyi palotanegyedet a város közepén elhelyezkedő kultushelyekkel, így az Aton főtemplomával és a király ceremóniális palotájával. Az útvonalat azonban Amarnában nem „megálló” szentélyek szegélyezték, hanem kioszkok és az úgynevezett *Megjelenés Ablakai*, amelyek a király nyilvános megjelenésének építészeti foglatát adták. A hagyományos vallás keretein belül az ünnepek alkalmával az istenek mutatkoztak meg, vonultak fel, míg Amarnában maga Ehnaton. Ehnaton istenének, az Atonnak ugyanis nem volt, nem lehetett földi ünnepi útvonala, csupán égi: a Nap pályája. Atonnak ez a mindennapos jelenléte eltüntette az ünnep és a hétköznapi közötti különbséget; Amarnában mindennap ünnep volt, a földön megjelenő isten szerepét pedig Ehnaton és a királyi család vette át. Ennek jelentőségét tükrözik az amarnai magánsírok képei is, ahol az egyik központi téma mindig a királyi felvonulás vagy a királyi pár megjelenése.

Az ünnepek misztériumának, s a hozzájuk kötődő hagyományos mítoszoknak az eltüntetése a kultusz jellegét is meghatározta. Az egyetlen rítus az áldozatok napi bemutatása lett, a mindennapok ünnepi jellegét azonban hagyományos módon bőségük jelezte. Ilyen formában Ehnaton és istene között rituális kontaktus sem létezett, viszonyuk más módon érvényesült. Az Aton néma istenség volt, sem „üzene-

EHNATON KOLOSSZUSA KARNAKI
TEMPLOMÁBÓL

te", sem „szándéka" nem volt, amit hirdetni kellett volna. Atont fel kellett ismerni. Ez a felismerés azonban egyedül a király, Ehnaton számára adatott meg, egyedül őneki juthatott belátás Aton isteni természetébe, egyedül ő közvetíthetett az istenség és az emberiség között. Nála már éppen ezért Maat nem a klasszikus óegyiptomi értelemben vett igazság, amely társadalmi szinten például a gyengék védelmét jelentette, hanem ortodoxia. A világban létező rossz immár nem a káosz erőt jelentette, hanem azokat, akik nem fogadják el tanítását. Ehnaton ennek következtében léphetett az istenek helyére a Földön, ő az emberiség számára az volt, ami Aton a világ számára: teremő, életadó, az élet meghatározója és fenntartója. Az Amarna-vallásosságban így vált a jámborságból lojalitás, is-

ten és ember viszonyából király és alattvaló viszonya.

Ehnaton teológiájának központi gondolata istenének, Atonnak egyedülisége, mégpedig kizárólagos egyedülisége volt. Számára az Aton a világban érzékelhető megnyilatkozása, a természetet és a világot létrehozó és fenntartó egyetlen és egyetemes ősök, a fény volt:

Megalkottad a távoli eget,
Hogy benne tündökölve lakj,
És látva láss mindent,
Mit létrehoztál,
Ki voltál egymagad.
És felkeltél alakjaidban,
Mint eleven korong,
Felfénylettél, fennen ragyogtál,
Messze voltál és közel voltál.
Millió formát teremtettél magadból,
Városokat, falvakat, szántóföldet,
Útat, folyót,
És minden szembenéz veled,
Ki vagy a Nappali Korong
A föld felett...

(Grigássy Éva műfordítása.)

Ezt fejezte ki Aton egyetlen ikonográfiai formája, a korong, melyből kezekben végződő sugarak nyúlnak ki, ez írhatta le egyedül az istenség felfogható lényegét, azt a lényegét, amely felfoghatatlan volt. Ehnaton teológiája éppen ezért legelvontabb formájában természetfilozófia is volt, a világ végtelen sokfélesége mögött egyetlen rendező elvet, egyetlen akaratot látott meg. Ez a felismerés helyezte szembe Ehnaton a hagyományos vallással, amely ezt a sokféleséget egymással egyenértékű isteni funkciókként, az isteni jelleg sokféleségének értelmezte.

A szembenállás legélesebben Amunnal kapcsolatban fogalmazódott meg, mely egészen Amun üldözéséig fokozódott, neveit kampányszerűen (társuralkodás esetén valószínűleg III. Amenhotep halálát követően) kivésték a templomfalakról, obeliszkek csúcsairól, magánsírok falairól, de még apja nevéből is. A katonák kíséretében Thébába érkező vésnökök alaposságára jó példa Ramosze thébai sírja, ahol félre-

értésből még egy lúd ábrázolását is kivették, Amun szent állatának vélték azt. Az üldözés, pontosabban Amun státusának megszüntetése ideológiai okokra vezethető vissza; Amun az istenkirályság vetélytársa volt. Amun, illetve papsága nem rendelkezett önálló gazdasági hatalommal, a veszélyt a királyok szemszögéből nem ez, hanem Amun ideológiai helyzete jelentette, mely a királyok mozgásterét szűkítette le, alárendelve őket isteni akaratának. Amun teológiája csírájában magában foglalta saját ideológiájának végletes következményét, a teokrácia, az istenség földi királyságának lehetőségét, mely végül az Újbirodalom végén, a XXI. dinasztia korában teljesedett ki.

Amun státusától való megfosztása az istenkirályság intézményének erősítését jelentette; Ehnaton Amun helyére valójában nem istenét, Atont, hanem saját magát, azaz a királyt állította. Vallása egyetemességének is ezért van két oldala, mely már elődeinél megfigyelhető és a birodalmi ideológiából táplálkozott: Aton kizárólagossága mellett Ehnaton és uralmának kizárólagosságát is hirdette.

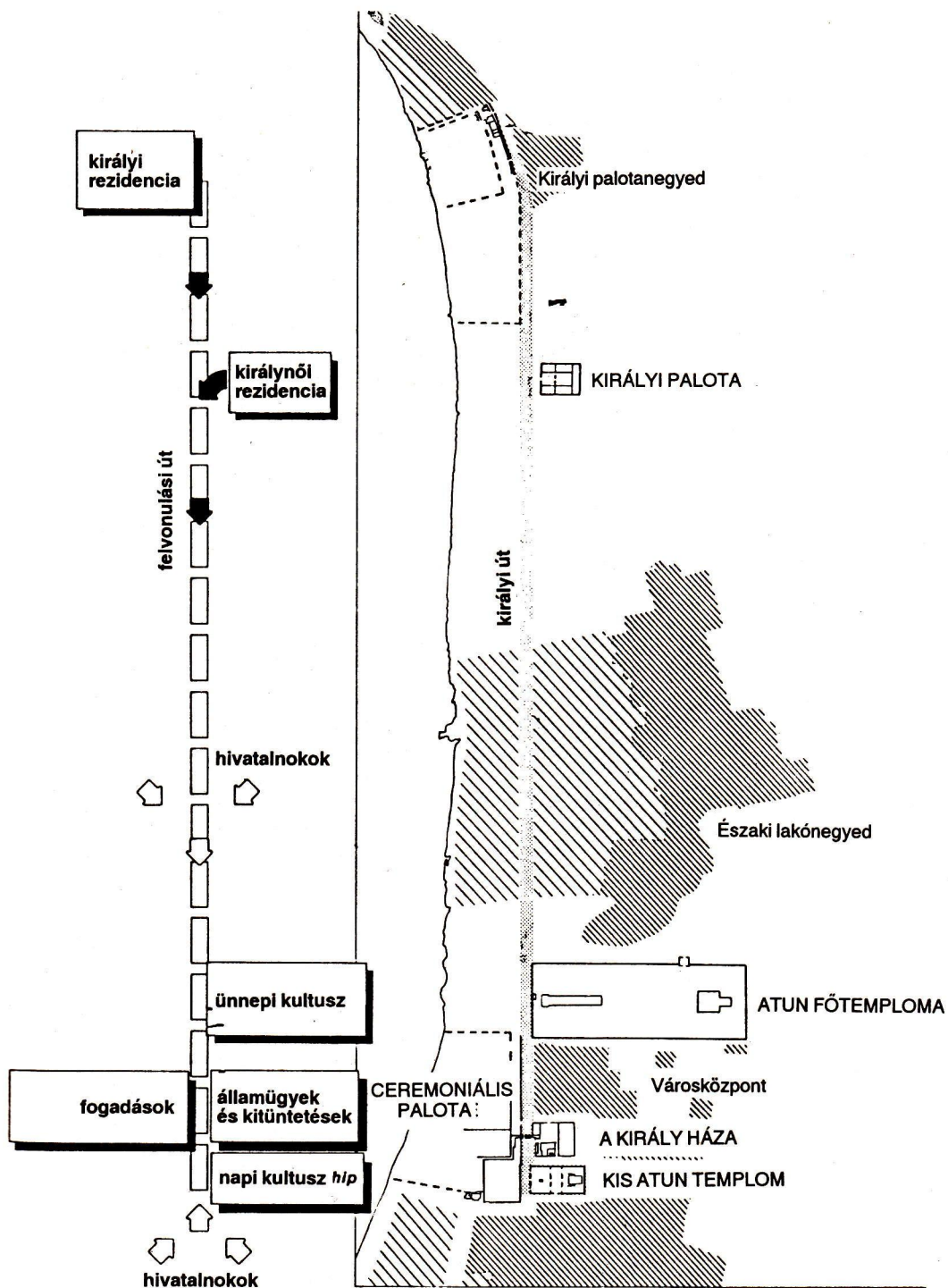
Ehnaton vallásának nagy költői tehetséggel megfogalmazott mélyebb mondanivalója a többség számára absztrakció maradt, intellektuális istenfogalma mellett a morális kérdések és az emberi szenvedés iránti érzéketlensége elit vallássá tette. A korábbi túlvilághit helyébe sem lépett egy új, csupán a kultuszhoz hasonló egyszerűsödés következett be. Amit viszont az emberek többsége érzékelhetett a mindennapi vallásosság szintjén, az a misztikumától megfosztott nyers királyi hatalom, a karizmatikus vezető időtlen portréja volt.

A fáraó életművének utódai általi elvetése, visszatérésük a hagyományhoz, valószínűsíthetően mégsem ezeknek az okoknak, sokkal inkább az Ehnaton uralma következményeként Egyiptomon és a birodalmon belül ki-

alakult, elsősorban gazdasági és katonai válságnak tulajdonítható. Utódai – elsősorban Tutanhamun, Horemheb és I. Széthi – dekrétumai, bár formálisan a hagyományos vallás restaurációjáról beszélnek, valójában gazdasági és adminisztratív intézkedések sorozatait tartalmazzák. Ami ezekből kiolvasható, az mindenekelőtt egy eltúlzott centralizáció, amely oly mértékben vont el az erőforrásokat az új főváros javára, hogy ez a gazdasági rendszer szétzilálódásához vezetett. A templomgazdaságok jövedelmeinek ilyen átirányítása helyi szinten oly mértékben megrendítette a kormányzatot, hogy Ehnaton példa nélkül álló módon a hadsereget használta fel az adók begyűjtésére, melynek egyenes következményeként a rekvirálás gyakorlattá vált. Ugyanerre, illetve a központi ellenőrzés hiányára vezethető vissza az a széles körű korrupció, amely azután Horemhebet a bírósági rendszer újjászervezésére kényszerítette.

Tutanhamun restaurációs sztléje az egyiptomi seregek elő-ázsiai sikertelenségéért teszi felelőssé Ehnatont, ebben a modern utókor is osztja véleményét; a fáraót tartják Egyiptom elő-ázsiai birodalomrésze elvesztőjének. Egyes utalások szerint a közmunkák felügyelője és egyik főembere, Tutu, feltűnő központi szerephez jutottak a külügyek intézésében, de Ehnaton teljes egészében mégsem okolható egyes elő-ázsiai tartományok elszakadásáért. Ehnaton uralkodásának idején ugyanis az elő-ázsiai helyzet lényegesen megváltozott, a hatalmi viszonyok – elsősorban a hettiták megjelenésével – átrendeződtek. Feltehetően Ehnaton 14. uralkodási évére esett I. Suppiluliumas hettita király „Nagy Szíriai Hadjárata”, mely révén Mitanni elvesztette nagyhatalmi pozícióját, s helyét Hatti vette át. Az Amarna-levelekből kiraj-

EHNATON FŐVÁROSÁNAK, TELL EL
AMARNÁNAK ALAPRAJZA

zolódó katonai és diplomáciai manőverek bonyolultságából ma sem olvasható ki egy tiszta kép, ami azonban általánosságban lemérhető, az Egyiptom politikájának nem a passzivitása, hanem a kivárást, illetve az egyenes konfrontáció elkerülését célzó jellege. Ehnaton nem volt pacifista, ezt igazolja bizonyított núbiai hadjárata.

Ehnaton uralma második felének eseményeit nehéz pontosan megérteni, ezek rekonstruálása ma is sokszor a találgatások szintjén marad. Uralkodásának 15. évében legidősebb lánya, Meretaton – aki ekkor már az ábrázolásokon átvette Nefertiti helyét – mellett mind gyakrabban feltűnik egy alak, akit legtöbbször Szemenhkarénak tartanak. Ismeretlen okokból úgy tűnik, Ehnaton maga mellé emelte társuralkodónak Szemenhkarét, aki ezt követően Nefertiti (!) egyik jelzőjét – Neferneferuaton – viselte, míg Meretaton „kedvenc” és „a Ház Úrnője” titulusai arra engednek következtetni, hogy Ehnaton felesége lett. Nefertiti eltűnését Ehnaton utolsó öt évében, helyének átvételét Meretaton által többen többféleképpen igyekeztek megmagyarázni. Így ezt hol a királynő halálának, hol pedig kegyvesztettségének tulajdonították. Egy legújabb felvetés szerint Nefertitit az új társuralkodóval, Szemenhkaréval azonosítják, azaz,

hogy a királynőnek – Hatsepszuthoz hasonlóan –, helyzetének megváltozása miatt, férfiúi ikonográfiát kellett magára öltenie.

Ehnaton – feltehetően 17. uralkodási évében bekövetkező – halálával azonban nincs vége a korszak rejtélyeinek. A Királyok Völgyében 1907-ben talált 55. sír ugyanis tovább növelte a megválaszolatlan kérdések számát. A sír maga raktársír, többszörösen bolygatott leletei között az anyakirálynő, Teje és Ehnaton egyes sírmellékletei, valamint egy erősen rongált koporsóban fekvő férfi múmiája került elő. A másodlagosan ide temetett ismeretlen holttest – melynek vizsgálata és összehasonlítása Tutanhamun múmiájával kimutatta rokonságukat – azonosítása ma lényegében két álláspont között ingadozik, azaz vagy Szemenhkaré, vagy pedig maga Ehnaton lehetett.

Amennyiben Ehnaton nyugodott az 55. sírban, úgy temetkezési helyei életútjának szimbolikus összefoglalását is adhatják. Első sírját apja, III. Amenhotepé mellett a Királyok Völgyében kezdte kialakítani; Amarnában vallásának szellemét tükröző hatalmas sírt készíttetett a maga számára, ahová feltehetően halála után temették, hogy később Thébában, a Királyok Völgyében Tutanhamun saját világhírű sírja közelébe temesse el.

II. RAMSZESZ

Az ókori Egyiptomról alkotott népszerű képet talán egy fáraó személyisége sem befolyásolta oly mértékben, mint II. Ramszeszé (Kr. e. 1279–1213). Ramszesz, az Exodus fáraója, az antikvitás és Shelley Ozümandiásza – koronázási nevéből: Uszermaatréből –, majd a fáraói nagyság szimbóluma volt, a hatalmas templomok építője, aki ezek falain birodalmának fényes győzelmeit hirdette. Tutanhamun sírjának felfedezése 1922-ben, illetve a hettita királyi levéltár előkerülése (1906) és a nyelv megfejtése (1915) jöllehet később megfosztotta Ramszeszt korábbi romantikus aurájától, de a történetírás csupán a korábbi kép ellentétét tudta felmutatni. A ramesszida kor a hanyatlás, Ramszesz pedig a bogazköyi táblák által „leleplezve” e kor megalomániás uralkodója, azaz újabb szimbólum lett. Napjaink értékelése, túllépve mindkét szélsőségen, elismerve annak önállóságát és sajátos klasszicizmusát, a kor megértése felől közelít Ramszesz alakjához és életművéhez, ahhoz az életműhöz, mely utódai számára még évszázadokon keresztül meghatározó volt.

II. Ramszesz családjának eredetét az Amarna-korig lehet visszavezetni, a család első ismert tagja, Széthi egy kelet-deltai származású katona, aki pályája során elérte a „Csapatparancsnok” viszonylag magas – de nem főtiszt – rangját. Fia, Paramesszu szintén katonai pályára lépett, Tutanhamun alatt feltehetően már Horemheb belső köréhez tartozott. Horemheb már királyként utolsó éveiben, fiú örököse

nem lévén, helyettesének és trónörökösének tette meg Paramesszut, akinek ekkor már nem csupán egy Széthi nevű fia volt, de az egyiptomi névadási szokásoknak megfelelően maga után elnevezett unokája, Ramszesz. Horemheb választásában minden bizonnyal Paramesszu képességei mellett az a tény is közrejátszott, hogy fia és unokája lévén, Paramesszu egy új dinasztia perspektíváját képviselte, ami az Amarna-kort követő időszak trónutódlási bizonytalanságaival ellentétben a stabilitás ígértét jelentette. Hogy Paramesszu, immár I. Ramszesz (Kr. e. 1295–1294) is egy új korszak nyitányának tekintette trónralépését, koronázási neve (Menpehtiré) is mutatja, amellyel önmagát az új (I.) Jahmesznek, (Nebpehtiré) a tizennyolcadikhoz hasonlóan sikeres és nagy dinasztia megalapítójának deklarálta. Rövid uralkodása alatt fia, (I.) Széthi, „mint csillag az oldalan”, a hadsereg vezetését látta el; elő-ázsiai hadjárata már ekkor megmutatta önálló uralkodásának stratégiai célkitűzését: Egyiptom elszakadt tartományainak visszaszerzését, nagyhatalmi pozíciójának és presztízsének érvényesítését.

I. Széthi (Kr. e. 1294–1279), akárcsak apja, egy új korszak kezdetének tartotta saját uralmát, titulátúrájába felvette az ezt kifejező „születések megismétlése” és „felragyogások megismétlése” jelzőket, koronázási nevében pedig utalt politikai ideáljaira; a nagy hódító III. Thotmeszre és az ideális istenkirályra, III. Amenhotepre, szimboliku-

san jelezve ezzel saját politikai programját. Ugyanakkor, mint egy újonnan hatalomra került dinasztia tagja, legitimációját a történelmi folytonosság hangsúlyozásából merítette, abüdoszi temploma, „gondosan” megszerkesztett királylistája (az Amarna-fáraók például hiányoznak) a királyi ősök sorába illesztette be Széthit. A királyi ősök kultuszának ez a szükség-szerű és a korábbiakból nagyobb mértékű elő-térbe állítása később valódi „történeti” érdeklődéssé vált a korai ramesszida uralkodóknál. E kor terméke az egyiptomi történelem első – igaz, elsősorban kultikus indíttatású – kodifikációs kísérlete. Ménész, Mentuhotep és Jahmesz kiemelése a kultuszban korszakolást jelent, amely lényegében napjaink Ó-, Közép- és Újbírodalom felosztásával egyezik.

I. Széthi hadjáratai egészben tekintve két szakaszra oszthatók. Az első szakasz hadjáratait az előkészülés jellemezte, így a király csapataival először a fő kereskedelmi és katonai útvonal – a tengerparti út – biztosítására vonult az azt veszélyeztető nomádok (Saszu) ellen, majd Szíria-Palesztinába, a hettita birodalom hátraig, Türoszig hatolva stratégiai pozícióit erősítette meg. A második szakasz az elsőnek logikus folytatása volt, Széthi a korábban egyiptomi fennhatóság alá tartozó, azóta hettita vazallussá lett és egyben ütköző államokként működő Amurru, illetve Kádes ellen vonult fel. Katonai éleslátását bizonyítja, hogy Kádes bevétele által kikényszerítette Amurru átállását is, mely így csupán a nagyhatalmak közé szorult kis államok mindenkori lehetőségével élt. Kihasználva ezt a sikerét, a következő és egyben utolsó elő-ázsiai hadjáratában Széthi már a hettiták – feltehetően a karkemisi alkirály – felett arathatott győzelmet. Széthi ez utóbbi sikere azonban nem tette lehetővé a helyzet állandósulását: következménye a háború eskalációja, a két nagyhatalom közvetlen háborús konfrontációja lett. Az egyiptomi-hettita háborúnak ez a következő szakasza azonban már II. Ramszesz uralkodására esett.

Ramszeszt, mint trónörököszt, apja már tízéves korában felruházta a hadsereg fő-

parancsnoki rangjával, majd körülbelül a 8. uralkodási éve körül régenssé koronáztatta, s ennek megfelelően önálló királyi háztartással látta el. Voltaképpen az utódlás biztosítása mellett ez egy általánosabb gyakorlathoz is igazodott: a trónörökös köré szervezett új udvar, mely főként vele egykorúakból állt, jövődöbéli legfelső kormányzatának kialakítását szolgálta. Így többen azok közül, akik ekkor Ramszesz környezetébe kerültek, később, uralkodása alatt magas kormányzati pozíciókat foglaltak el, mint Paszer vezír és Amun-főpap, Urhija, a Ramesszeum birtokainak felügyelője, Asahebszed, a királyi pohárnok, Abu-Szimbel építője vagy Ameneminet, Ramszesz későbbi építkezéseinek legfőbb irányítója. Mellettük Ramszesz önálló uralkodása alatt már az általa feltehetően képességeik miatt kiválasztott személyek jutottak magas pozíciókba. Uralkodásának első évében Amun-főpapijának, Nebwenenef-et, a thinszi főpapot iktatta be, míg uralmának második felében Amun hatalmas templomgazdagságának élére a királyi írnok, Dzsehutimeszt, aki korábban az esznai királyi birtokok felügyelője volt (hatalmas méretű sírját Thébába 1983 óta tárja fel a magyar régészeti expedíció).

Széthi utolsó éveiben Egyiptom katonailag két olyan népcsoporttal került szembe, melyek később döntő módon befolyásolták részben Egyiptom, részben pedig egész Elő-Ázsia történetét. A királyfeliratok alapján jelentőségük ekkor még csekélynek tűnhet, Széthinek Ramszesz kíséretében az Egyiptom nyugati határait fenyegető líbiai törzsekkel kellett megütköznie, s ezáltal megakadályoznia behatolásukat a Deltába. A líbiaiak ellen – akik mint nomád törzsek ettől kezdődően folyamatosan nyomást gyakoroltak Egyiptomra – Ramszesz már királyként erődök láncolatát építette ki nyugat felé a Deltából kiindulva egy kb. 320 km-es vonalon. A lineáris védelmi rendszer egyes erődjeit egymástól szabályos – 50 km-es – távolságra helyezve el nemcsak

II. RAMSZESZ RELIEF TÖREDÉKE TANISZBAN -
EREDETILEG PER-RAMSZESZ
EGYIK TEMPLOMÁBAN

egy hosszú határszakaszt lehetett ellenőrizni, de a líbiaiak bármilyen mozgásának hírét is egy-két napon belül el lehetett juttatni a Deltába. A legyőzött líbiaiakkal szemben ugyanakkor a birodalmi politika egy hagyományos gyakorlatát érvényesítették: besorozták őket az egyiptomi hadseregbe. Ugyanez lett a sorsa a másik népcsoportnak az északról, a Földközi-tenger felől a Deltába betörő úgynevezett tengeri népek egyes csoportjainak is, akiknek ez az első ismert megjelenése Egyiptom partjainál. Az egyiptomiak által név szerint megjelölt csoportjuk, a Sardanák Ramszesz elő-ázsiai hadjáratainak idején már a fáraó testőrségét alkották.

II. Ramszesz uralkodásának első három évében az elő-ázsiai helyzet – egyelőre ismeretlen okok miatt – ismét változott: Amurru és Kádes visszatért a hettita szövetségi rendszerbe. A király éppen ezért, az egyiptomi feliratok hagyományos kifejezésével, „első győztes hadjáratát” uralkodásának 4. évében Amurru ellen vezette, melynek visszafoglalását ezzel sikerült elérnie. Sikerének egy epizódját a hagyománynak megfelelően halotti temploma falán egy formális szövegben örökítette meg; bár a legtöbb esetben történetileg aktuális szövegekről van szó, szélesebb összefüggésükben az ilyen jellegű szövegek szándékukban mégis teológiai kijelentések: a katonailag sikeres király azonos az idegen országokat, azaz a káoszt legyőző istenkirállyal. A hadsereg jelentőségének növekedésével, a hódításokból nyert presztízzsel

II. RAMSZESZ HALOTTI TEMPLOMA,
A RAMESSZEUM

udvarában talált menedéket a trónról általa letaszított király, III. Mursilis (Urhi-Tesub), másfelől ennél lényegesebb Asszíria volt, amely újdonsült hódításával az Eufráteszig tolta ki határait, közvetlenül veszélyeztetve ezzel nem csupán a szíriai térséget, de magát a hettita birodalmat is.

A békeszerződés szövegét tartalmazó ezüsttáblák kicserélésére Ramszesz uralkodásának 21. évében került sor, melynek fordítását (az eredeti akkádul lehetett) Ramszesz szokatlan módon a karnaki templom falára, a kádesi ütközetet ábrázoló reliefek mellé vésette, ezáltal ez az alapvetően politikai dokumentum – kozmikus szintre emelve –

része lett a király ideológiai mondanivalójának. Bár nem bizonyítható, sokan ezt is a II. Ramszesz uralkodásának második felében érzékelhető szembefordulás jeleként értékelik, amellyel ő maga uralma korai harcias jellegéhez viszonyult. A szerződés maga szövetségekötés és megnemtámadási egyezmény volt, paragrafusai a korabeli gyakorlatnak megfelelően a kölcsönös segélynyújtásról, a trónutódlás biztosításáról, illetve a politikai foglyok cseréjéről, ezek „amnesztiájáról” rendelkeztek. A szerződés megkötését követően a két udvar között élénk diplomáciai levelezés kezdődött; a két királyi család tagjai kölcsönös jókívánságaikat fejezték ki egymásnak. Többek között Ramszesz főfeleségének, Nefertarinak a hettita Puduhepához írt levele is előkerült a bogazköyi levéltárból.

A politikai helyzet változása, a status

quót fenyegető fejlemények a szerző-déskötést követő évtizedben III. Hattusilist az egyiptomi szövetség megerősítésére készítették. Korábbi szövetségese, Babilón új asszír orientáltsága mellett, egy diplomáciai házasság révén Egyiptommal is rendezte viszonyát, Hattusilinak tehát egy asszír-babilóni-egyiptomi szövetség lehetőségével kellett szembenéznie. A hettita király éppen ezért saját lányát ajánlotta fel Ramszesznek, hozzátevé, hogy annak hozománya messze túlszárnyalja gazdagságban a babilóni hercegnő, (II.) Kadasman-Enlil lányáét. Ramszesz és Maathorneferuré házasságát Ramszesz 34. évében a békeszerződéshez hasonlóan templomok falain örökítették meg, retorikus fordulataikban azonban a szövegek – nem véletlenül – a fáraó nagyságát és hatalmát hirdették. Ramszesz számára a házasságkötés győzelmet jelentett; saját értelmezésében és felfogása szerint a hettita király ezzel végképpen elismerte az ő főségét.

Nem tudni, végül megtörtént-e az esemény, de tény, hogy II. Ramszesz a hettita trónörökös, Hismi-Sarruma (a későbbi IV. Tudhalija) egyiptomi útját követően személyes találkozóra hívta meg Hattusilist Egyiptomba. A „csúcstalálkozó” gondolata elől kezdetben elzárkózó Hattusilist később betegsége akadályozta meg az indulásban, hogy a Kánaánba eléje érkező Ramszesszel találkozzon. Mindössze egy levél utalása – miszerint Hattusilis úton volt Egyiptom felé – alapján feltételezhető kettejük találkozásának létrejötte.

II. Ramszesz hosszú – alig kevesebb, mint hatvanhét éves – uralmának legszembetűnőbb jellemzője hatalmas méretű és mennyiségű építkezése; Egyiptomnak szinte nem volt olyan jelentős területe, ahol a fáraó ne emelt volna új templomot vagy szentélyt. Építkezései monumentalitása mögött ugyanaz az ideológiai indíték fedezhető fel, mint eszményképe, III. Amenhotep királyé mögött: az istenkirályság

intézményének ideológiai megerősítése. Ramszesz, ahogy ezt a király szempontjából központi jelentőségű luxori templom építészeti valóságában is szemlélteti, III. Amenhotep királyságképének továbbépítője.

Összességében Ramszesz saját életműve e téren az egyenesen átvett elemek és az új, önálló vonások kiegyensúlyozott elegye, amelynek itt is, mint III. Amenhotepnél, alapvető követelménye és kifejező eszköze a grandiozitás volt. A fáraó építői tevékenységének volt azonban egy árnyoldala is, amely a pusztá nagyságrendből fakadt: mindennél nagyobb arányban „nyúlt” elődei műveihez, részben kőbányának használva azokat, részben nevének elhelyezésével magának követelve építésük, felállításuk érdemét. A jelenség magyarázata leginkább a gazdasági szükségszerűségekből keresendő, hiszen más oldalról Ramszesz uralma a múlt emlékeinek kutatását és helyreállítását hozta. Negyedik fia, Ptah főpapja, Haemuaszet éppen a múlt és a királyi ősök iránti tiszteletből Memphisz környékén – Szakkarától Gízáig – a királyi temetőkben számos emléket restaurált, egyben a halotti templomokban a kultuszokat is helyreállítva.

Ramszesz saját isteni jellegének kifejtését és propagálását több szinten valósította meg. Nubiában, az apja által alapított új, alsó-núbiai adminisztratív központ, Aksa templomában III. Amenhotep mintájára, mint „Ramszesz, a Nagy Isten, Núbia Ura” tisztelték. Talán leghíresebb núbiai templomegyüttese, Abu-Szimbel esetében pedig Szolebet és Szedeingát tekintve előképnek, Ré-Harahtinak és Hathornak szentelt egy-egy templomot. A főtemplomban, melynek sziklába vájt homlokzata egy hagyományos templom pülón-kapuját és az előtte ülő kolosszusokat kívánta érzékeltetni, a hangsúlyt a Napisten és Ramszesz, míg kísérő szentélyében Hathor és főfelesége, Nefertari kultuszára helyez-

A HETTITA-EGYIPTOMI BÉKESZERZŐDÉS
SZÖVEGE A KARNAKI TEMPLOM FALÁN

ték. Hathor istennő teológiai helyzete – mint Ré lánya és hitvese – magyarázza, hogy a Napistennel azonosuló király ebben is követve III. Amenhotepet, később miért veszi feleségül uralmának

második felében több lányát. Ezek a házasságok, úgy tűnik, inkább rituális jeletőségűek voltak, mintsem valódiak. Ugyancsak III. Amenhotep gyakorlatának átvételét tükrözik Ramszesz kolosszusai, melyeknek neveit is III. Amenhotep kolosszusainak mintájára fogalmazták meg („az Uralkodók Uralkodója”, „az Uralkodók Réje”, „a

Két Föld Uralkodója”, „az Uralkodók Montuja”, „Montu a Két Földön”).

Ramszesz núbiai templomaiban egy új jelenség is megfigyelhető, ami Egyiptomon belül is érvényes volt, de ott kevésbé szembetűnően. Az állam, a birodalom főistene ekkortól már nem kizárólagosan Amun, hanem egy isteni háromság, amelynek Amun mellett Ré és Ptah alkották tagjait. A teológia szintjén ez a tan Ehnatonéhoz hasonlóan szintén az Újbirodalom korában megfogalmazódó transzcendentális istenfelfogás körébe tartozott, amelynek értelmezésében az isteni hármasság tagjai csupán felfogható manifesztációi (egyiptomiul: bá) voltak egy rejtett mindenható istenségnek. Szinkretisztikus formájában – Amun-Ré-Harahti-Atum – ennek az istenségnek dedikálta Ramszesz új rezidenciájának, Per-Ramszesznek (Ramszesz háza) főtemplomát. Mind Nubiában, mind pedig Egyiptomban az isteni hármasság (vagy egyes) tagjai mellé társulhatott Ramszesz alakja, ezzel is jelezve nemcsak isteni jellegét, de egyenrangúságát is. Ezen teológia és a Napistennel való azonosulás jelzésére vette fel Ramszesz uralkodásának késői éveiben a „Ré-Harahti Hatalmas Bája” melléknevet, illetve bővítette ki második cartouche-át az „Isten, Héliopolisz Uralkodója” megjelölésekkel. Memphis és Héliopolisz fontosságát, szellemi befolyásukat, amely ilyen formában érvényre jutott, már az a tény is mutatja, hogy a főpapi hivatalokba két fiát, Haemuaszetet és Meriatumot iktatta be.

Ramszesz istenné válása – ahogyan III. Amenhotep esetében is – Széd ünnepének megülését követte, mely 30. uralkodási éve után háromévenként ismétlődött, az utolsó, a tizennegyedik, a halálát megelőző évben volt. Az első öt Széd ünnepet a királyság legősibb fővárosában Memphisben hirdette meg Ramszesz. Hírét minden alkalommal Haemuaszet személyesen vitte szét Egyiptomban, végigutazva az orszá-

got egészen az első kataraktáig. Az ünnepek színhelye azonban mégsem Memphisz, hanem Ramszesz új fővárosa és deltai rezidenciája, Per-Ramszesz volt. Ma Ramszesz építkezéseit elsősorban a Széthivel közösen épített karnaki hűposztíl csarnok, a luxori templom első udvara és pülónja, núbiai templomai – itt is elsősorban Abu-Szimbel – és thébai halotti temploma, a Ramesszeum jelentik, holott Ramszesz korában ezeken túltett – mind méreteiben, mind pompájában – királyi székhelye. Az udvari költők által magasztalt székhely, amely kiterjedésében meghaladta az ókori Kelet más fővárosait is, így Ninivét és Babilónt is, nem élte túl az Újbirodalmat. Templomait, palotáit módszeresen elbontották, köveiből a 21. és 22. dinasztia idején újabb főváros, Tanisz és más városok templomai épültek fel. Még Per-Ramszesz pontos helyének azonosítása is nehézséget okozott a régészet számára.

Hosszú uralkodása végén II. Ramszeszt a hagyománynak megfelelően trónörököse és tizenharmadik fia (Ramszesznek körülbelül kilencven[!] gyermeke született), Merneptah (Kr. e. 1213–1204) – aki maga is ötvenes éveiben járhatott – helyezte örök nyugalomba a Királyok völgyében a fáraó számára előkészített sírba. Utódai számára Ramszesz az ideális királyt személyesítette meg, neve szimbólummá és politikai programmá vált, amellyel a XX. dinasztia királyai közel 130 éven át azonosultak, koronázásukkor felvéve a Ramszesz nevet (V–XI. Ramszesz). Uralkodása mintakép lett, mint III. Ramszesz esetében, aki részleteinek másolásában látta Ramszesz nagyságának elérését; és IV. Ramszesz esetében, aki ugyanolyan hosszú uralkodásért fohászkodott.

Ramszesz azonban nem csupán a királyok emlékezetében maradt meg, alakját és uralmát a papi és néphagyomány is évszázadokon keresztül megőrizte.

PIJE ÉS TAHARKO

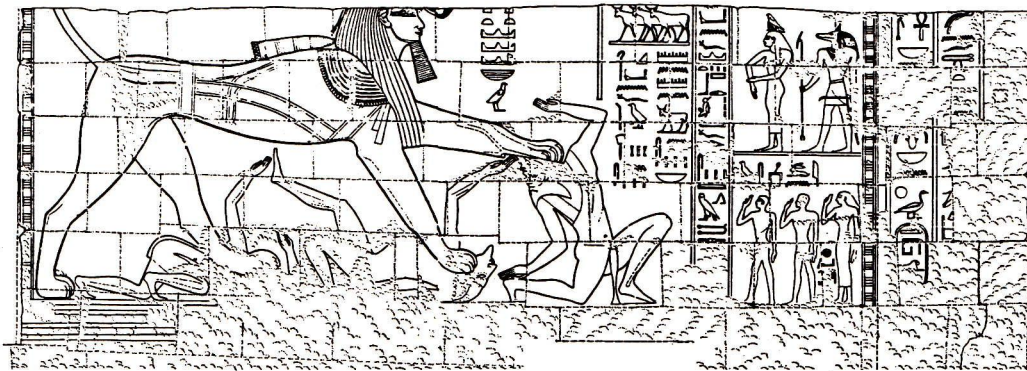
A Kr. e. 8. század közepén, a líbiai dinasztiák (XXII–XXIV.) közel kétszázéves uralmának késői szakaszára a birodalom és társadalma már a régmúlté. A korszak állandó politikai bizonytalansága a horizontok beszűkülését eredményezte, és társadalmi, szellemi befeléfordulást hozott, amelyben a közösség és a közösségi szolidaritás helyére a klán és a klánszolidaritás lépett. A líbiai eredetű katonaréteg főtisztjei közül kerültek ki a városok civil és katonai vezetői is, és ezek saját helyi ügyeikben elmerülve, önálló fejedelmekként uralkodtak a szinte családi magánbirtokként kezelt területek felett. Egyiptom társadalma – mintegy válaszul a kialakult viszonyokra – szűk közösségekre bomlott, amelyek önnön zártságukban kerestek menedéket és stabilitást. A szűkségből erény lett, a kor ideális embere a falujában, városában élő, annak keretéből ki nem lépő ember, akinek egyedüli reménye csak személyes istensége lehetett.

Egyiptomtól délre, a volt birodalmi tartományok Núbiájában azonban egy új államalakulat körvonalai rajzolódtak ki a 10–9. században. A 4. katarakta térségében, Napata központtal létrejött a kusita királyság, melynek első uralkodóit El-Kurruban temették el, s a 9. századra egész Núbiára kiterjesztette hatalmát. Királyai közül először – azonosíthatóan – Kasta (Kr. e. 760–747) öltötte fel a faraónikus titulaturát és az egyiptomi uralkodók külsőségeit. Ez a lépés Kastánál és az őt követő napatai királyoknál azonban nem formális

igény a fáraói trónra, hanem önmeghatározás is, egy ideológiai modell átvétele és adaptációja. A kusita vallás központjában, így az államéban is, a napatai Amun állt, királyságképükében pedig az egyiptomi istenkirályság. A kusita királyok aspirációja, hogy Amun

TAHARKO DIORIT SZOBORFEJE

TAHARKO
AZ IDEGEN ORSZÁGOK LEGYŐZŐJE -
A KAWAI TEMPLOM RELIEFJÉNEK RAJZA

legszentebb városának, Thébának ők legyenek a védelmezői és urai, természetes következménye volt királyság-felfogásuknak.

Amikor Kr. e. 747-ben a napatai trónra Kasta fia, Pije (régebbi olvasatban Pianhi, Kr. e. 747-716) lép, Egyiptom egysége merő fikció. A számos helyi fejedelem mellett két fáraó is uralkodik: V. Sesonk (XXII. dinasztia, Kr. e. 767-730) és III. Takelóth (XXIII. dinasztia, Kr. e. 754-734). Pije uralmának első tíz évében sikeresen kiterjeszti hatalmát Thébára, melynek legmagasabb hivatalába, „Amun Isteni Felesége-ként” beiktatja nővérét (vagy talán húgát), I. Amenirdiszt. Amenirdiszt beiktatása során „örökbefogadtatja” a már hivatalban lévő líbiai hercegnővel, III. Takelóth lányával, (I.) Sepenupettel. A XXII. dinasztia kezdetétől ugyanis a Théba, illetve Felső-Egyiptom feletti uralmat a líbiai fáraók tudatos politikai megfontolásból általában valamelyik fiuk Amun főpapjává való kinevezésével biztosították, mely funkció a papi mellett katonai – tábornoki – rangot és hatalmat is jelentett. A főpapi hivatal azonban így is túl gyakran vált a politikai rivalizálás forrásává, ezért III. Oszorkon (Kr. e. 777-749) üresen hagyta e posztot, és lányát, Sepenupetet

„Amun Isteni Feleségévé” tette. Ezzel leányát mintegy a főpap fölé rendelte. Az, hogy az „Isteni Feleségeknek” ekkor már nem lehettek utódaik, egyben megakadályozta azt is, hogy Théba legfontosabb rangja örökletessé váljon, s ezáltal lehetővé tegye Felső-Egyiptom esetleges önállósulását.

A kialakult politikai helyzet – az erőegyensúly bizonytalanságából adódóan – azonban csak átmeneti volt, egy ambíciózusabb uralkodó bármikor megkérdőjelezhetette a fennálló rendet. Ez a fejedelem Kr. e. 730-ban Tefnaht (Kr. e. 732-727, majd mint király 727-720) lett, a Delta nyugati felét birtokoló Szaisz ura. Tefnaht, a többi deltai uralkodót megfélemlítve, seregével délnek indult, hogy ostromgyűrűbe zárja Hérakleopoliszt, Közép-Egyiptom stratégiai legfontosabb városát, mely ekkor elismerte Pije főségét. Előrenyomulását döntően Hermopolisz (szintén Pije vazallusa) átállása segítette; ennek révén nyílt meg előtte a Théba elleni felvonulás lehetősége. A Pije uralmának 21. évében felállított úgynevezett *Győzelmi sztélé* szerint, amely az óegyiptomi történeti irodalom egyik legkiemelkedőbb alkotása, a fáraó először nem vette komolyan Tefnaht sikereit. Egyiptomban állomásozó csapatainak kudarca azonban arra indította, hogy Hermopolisz visszafoglalásában személyesen részt vegyen.

Pije hadjárata sztéléjének megfogal-

mazása szerint az ideális király ideális hadjárata volt. Mint egy gondosan megszerkesztett forgatókönyvben, Pije az egyik ideális szerepből a másikba lépett: lovagias volt ellenfeleivel, jámbor az elfoglalt városok istenei iránt, méltóságteljesen viselkedett az eléje vezetett elfogott hercegnőkkel, nem fogadta a rituálisan tisztátalannak számító legyőzött fejedelmeket, és az újbírodalmi fáraók módjára megkülönböztetett figyelemmel fordult a lovakhoz. Csapatái – akár III. Thotmeszé vagy II. Ramszeszé évszázadokkal korábban – Amun égisze alatt harcoltak: „Ha elérkeztek a székvárosba, Théába, Karnak elé, menjetek be a vízbe, tisztálkodjatok meg a folyóban, öltözzetek finom vászonba. Helyezzétek nyugalomba az íjat, oldjátok ki a nyilat, ne dicsekedjete az erővel. Nincs ereje a hősnek sem az Ő tudta nélkül. A gyengét erőssé teszi, [úgy], hogy sok menekül a kevés elől, és egyetlen legyőz ezer embert. Hintsétek be magatokat oltárai vizével, s csókoljátok meg

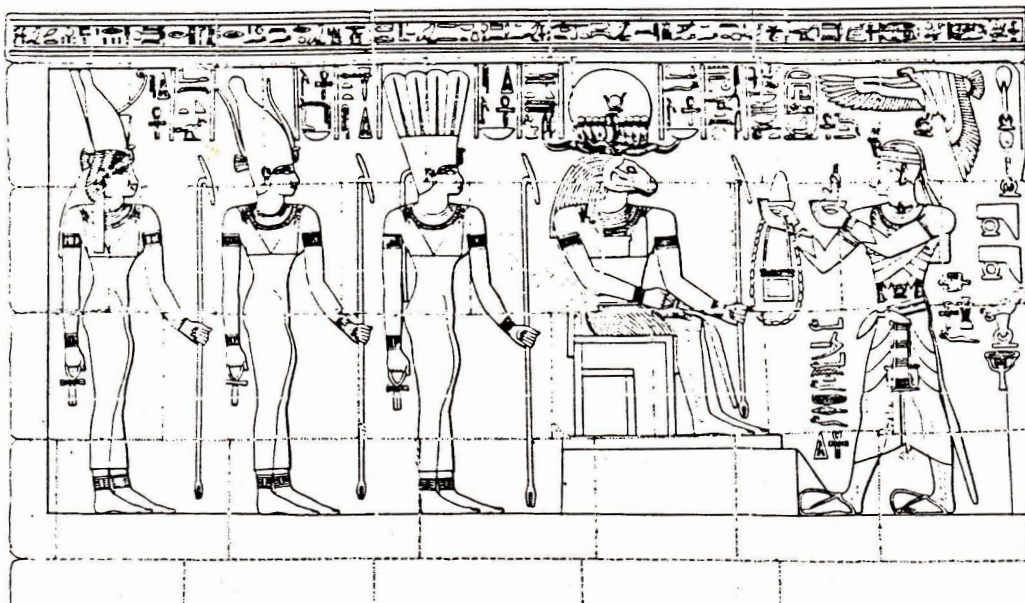
a földet előtte. Mondjátok Neki: Adj nekünk [jó] utat, hogy kardod árnyékában küzdjünk...” (Kákosy László fordítása.)

A hadjárat során Pije először bevette Hermopoliszt, majd felmentette a még mindig ostromlott Hérakleopoliszt. A fordulópontot s a hadjárat legvéresebb epizódját Memphisz ostroma jelentette, melynek Tefnaht által megerősített falait a kikötő felől, hadihajókról sikerült Pije csapatainak elfoglalniuk:

„Ekkor felvonultatta hajóit és seregét, hogy támadást intézzenek Memphisz kikötője ellen. Elhozták neki az összes, átkelésre szolgáló hajót, tutajt, szállítóhajót, teherhajót – amennyi csak volt –, melyek a memphisi kikötőben horgonyoztak. Az orrkötél a házaíhoz volt kikötve ... Ófelsége maga ment, hogy csatarendbe állítsa a hajókat, amennyi csak volt.

Ófelsége megparancsolta seregének: »Rohamozzátok meg azt, romboljátok [?] le a falakat, hatoljátok be a folyó menti házakba. Ha egy közületek feljut a falra, ne álljon meg annál, ... nehogy a csapatok visszaverjenek titeket. Nyomorúságos dolog volna, ha miután Fel-

TAHARKO, A JÁMBOR KIRÁLY

ső-Egyiptomot elfoglaltuk, és megérkeztünk Alsó-Egyiptomhoz, most itt kellene ülnünk Memphisnél.»

Ezután elfoglalták Memphist, mint egy felhőszakadás. Sok embert öltek meg benne, s vittek mint foglyot oda, ahol őfelsége volt.” (Kákosy László fordítása.)

Memphisz elestének hírére a deltai fejedelmek sorban meghódoltak Pije előtt, még Tefnaht is, aki nem személyesen ugyan, hanem követei útján tette le a hűségesküt.

Pije azonban nem akart Memphisben székelő „egyiptomi” fáraó lenni; győzelme után visszavonult Napatába anélkül, hogy új kormányzatot hagyott volna hátra. Hadjárata így nem csupán mítikus szinten valószínűsítette meg a rend helyreállítását, hanem az általa tíz évvel korábban kialakított politikai rend visszaállítását is jelentette.

Pije ősei temetőjében, a Napatához közeli El-Kurruiban, elsőként építtetett meredek oldalú piramist sírkamrája fölé. Ide temették harmincegy éves uralma után Kr. e. 716-ban.

Halálát követően – egyelőre ismeretlen megfontolásoktól vezérelve – öccse és utóda, Sabako (Kr. e. 716–702), szakítva Pije politikájával, Egyiptomba vonult s Memphist tette székhelyévé. Ebben fia, Sebitko (Kr. e. 702–690) is követte őt; Egyiptom és Nubia immár egy állam lett.

Kawai sztléin Taharko (Kr. e. 690–664), trónra lépésére visszatekintve, elbeszéli, hogyan szólította őt magához Napatából Egyiptomba Sebitko több más királyi herceg társaságában. Az akkor még húsz év körüli Taharko Kr. e. 702-ben, azaz Sebitko koronázásának évében érkezett a szintén Sebitko által kért hasereg kíséretében előbb Thébába, majd a Deltába. Sebitko hívását elsősorban a külpolitikai, azaz az elő-ázsiai helyzet indokolta. A fáraó ugyanis két elődjétől eltérő, s királyi titulátúrájában is meghirdetett, az Újbirodalmat visszaidézni akaró politikát kezdeményezett. Még ugyanebben az

évben tárgyalásokat folytatott az asszírok ellen szövetségest kereső júdai királlyal, Hizqijjáhuval és más kisebb városállamok vezetőivel – minden bizonnyal katonai támogatást ígérve nekik. Ahhoz azonban, hogy jelentősebb hadsereg Elő-Ázsiába vonulhasson, azt vagy a fáraónak személyesen, vagy pedig az újbirodalmi gyakorlatnak megfelelően a trónörökösnek kellett vezetnie. Sebitko ennek értelmében „kiválasztja testvérei közül” Taharkót, Pije fiát – aki öt- vagy hatéves lehetett apja halálakor –, hogy trónörökösévé tegye és rábízza a tervezett elő-ázsiai hadjárat expedíciós seregének vezetését.

Taharko Kr. e. 701-ben vonult fel a sereggel a tengerparti hadi úton Elő-Ázsiába, hogy a Föníciába, Filiszteába és Júdába betörő asszír király, Szin-ahhé-eriba ellen támogassa Hizqijjáhut és a filiszteus városokat. Elfogadva az ütközetet, Szin-ahhé-eriba Altakunál (Elteke) legyőzte Taharkót és a szövetségeseket. A győzelem lehetővé tette az asszír királynak, hogy serege egy részével Lákis ellen fordulva, csapatainak másik részét Jeruzsálem ostromlására küldje. Az altakui csatamezőről visszavonulva és csapatait rendezve Taharko újból a most már megosztott asszír seregek ellen vonult, kényszerítve ezáltal Szin-ahhé-eribát az ostrom abbahagyására és seregeinek újraegyesítésére. Újabb ütközetre azonban már nem került sor, így Taharko elhagyhatta a hadszínteret s visszavezette seregét Egyiptomba.

Taharkót Sebitko halálakor, Kr. e. 690-ben koronázzák királlyá Memphisben. Uralmának első felében főleg a kusita állam gazdasági szerkezetének átalakításával, illetve nagyszabású egyiptomi építkezésekkel foglalkozott. Egész Nubiára kiterjedő programjával Taharko a templomok köré szervezett templomgazdasági rendszert tette az ország gazdasági alapjává. Ehhez részben korának fontos vallási és adminisztratív központjaiban,

ABU SZIMBELI, FALKÉP,
(J-F. CHAMPOLLION MONUMENTS
DE L'EGYPTE ET DE LA NUBIE CÍMÚ
1835-BEN KIADOTT MŰVÉBŐL)

így Gebel Barkalban, Szanamban, Kawában és Pnubszban új templomokat emelt Amunnak. Másrészt az egyiptomiak által az Újbirodalom során vagy még korábban létrehozott települések templomait restauráltatta. Így keltek új életre Szemna, Buhen vagy Kaszr Ibrim templomai. Az építkezésekhez Taharko a művészeket és a munkaerőt Egyiptomból, Kawa esetében Memphisből hozatta, amelynek természetes következménye – s feltehetően központilag támogatott hozadéka – a szellemi javak áramlása is volt.

A templomgazdaságok urbanizációs hatásával Taharko egyben olyan te-

lepülésszerkezetet is megteremtett Núbiában, amely azután hosszú évszázadokon keresztül tovább élt.

Taharko egyiptomi építkezéseinél a gazdasági megfontolásoknak jóval kisebb szerep jutott; a kétségtelenül legjelentősebb thébai építkezések esetében például Taharko a fáraók hagyományos kötelességét látta el. Thébában a Hatsepszutig visszavezethető felvonulási útrendszer legfontosabb elemeit gazdagította a város keleti és nyugati partján. Így építkezett Karnakban, a Mut-templomban, Luxorban és Medinet Habuban. Amun karnaki templomának a négy égtájhoz igazodó kapui elé monumentális oszlopcsarnokokat építtetett, a templom mellett pedig a szent tó partján egy szentélyt emeltetett, amely ezt követően Amun Medinet Habuba való tíznaponkénti átkelésének kiindulópontja és visszaérkezé-

AZ ÚGYNEVEZETT FEHÉR KIRÁLYNŐ –
II. RAMSZESZ LÁNYA
ÉS KÉSŐBBI FŐFELSÉGE, MERITAMUN

sének helye lett. Jelentősen bővítette a Medinet Habu-i kistemplomot is.

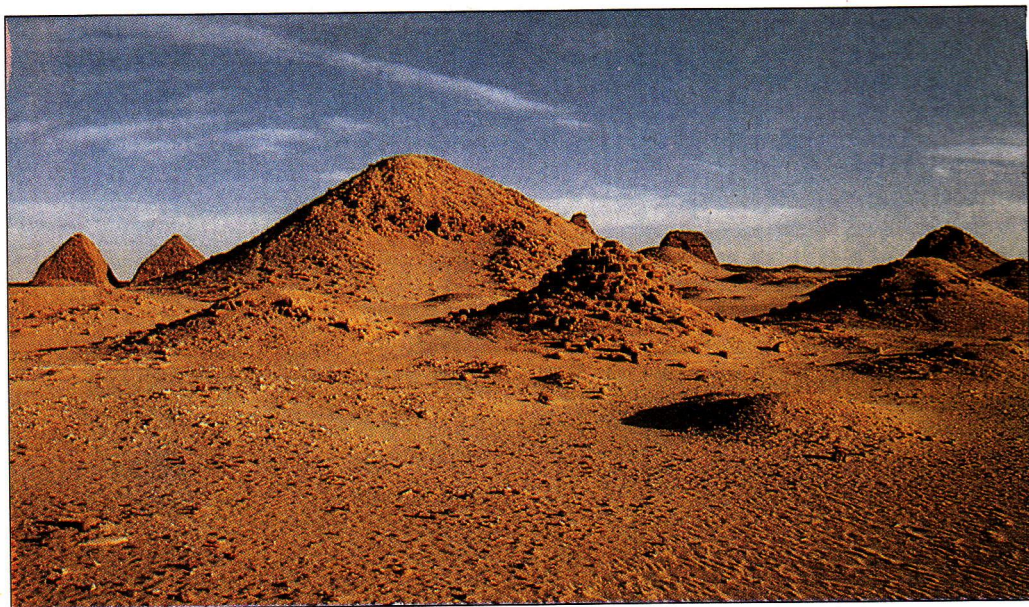
Taharko – elődeihez hasonlóan – sem egyiptomi, sem núbiai emlékein nem akart a faraónikus kultúra és annak formái mögé rejtőzködni, nem akart egyiptomibbnak látszani az egyiptomiaknál. Ábrázolásain megmaradtak núbiai vonásai, viselte a kusita királyi jelvényeket. Abból kiindulva, hogy az egyiptomi – főleg a vizuális – kultúra ideáltípusokban gondolkodott, a kusita királyok kíséretében a két különböző gyökerű kultúra vonásainak összeegyeztetése, önmaguk

ideáltípusának kialakítása fedezhető fel. Az ideáltípusok megfogalmazása, a megfelelő minták megtalálása óhatatlanul a múlt felé fordította a figyelmet. Az archaizáló kusita kor itt találta meg önmaga számára a tiszta formát, a legjobb keretet.

Taharko uralkodásának 6. évében igazoltan érezhette elképzelései, törekvései helyességét. Ennek jelét a király Amun négy csodatételében kapta meg. Ebben az évben ugyanis Egyiptomot és Nubiát súlyos veszély fenyegette: a Nílus túl magas áradása. Amun, Taharko imáira válaszolva, bőséges aratással, a rágcsálók és a kígyók elpusztításával, a sáskák távoltartásával és a perzselő déli szél megfékezésével – „a négy csodá”-val – hárította el a fenyegető éhínséget. A veszély elmúlt és a gazdag aratás mellett még egy örömet hozott Taharko számára az év: trónra lépése óta első ízben láthatta viszont anyját, Abar királynét. A királyné memphiszi látogatása azonban nem egyszerű családi esemény, hanem ideológiai aktus volt. A kusita anyakirálynők helyzetét alapvetően Ízisz istennő teológiája határozta meg. Felirataiban már Pije is „Ízisz fia, Amun szeretettje”-ként szerepelt, Taharko pe-

TAHARKO GRÁNIT SZFINXE KAWÁBÓL

TAHARKO PIRAMISÁNAK ROMJA NURIBAN

dig, fontosságát jelezve, az istennő későbbi legfontosabb kultushelyén, Philae szigetén építkezett. Abar látogatása ezért mitikus szinten Ízisz látogatása volt, hogy fiát, Hóruszt (ti. Taharkót) apja, Ozirisz trónján láthassa. Ez Taharko koronázásának időben elhúzódtott utolsó mozzanata, s ideális uralmának egyben újabb kinyilatkoztatása volt.

A kusiták egyiptomi uralma, az általuk kialakított politikai egység azonban mesterséges maradt, alig fedte el Egyiptom mély megosztottságát. Az egység fenntartásában természetesen központi szerep jutott a kusita hadseregnek, melynek fontosságához Taharko egy valószínűleg korai, Dahsur környékén talált sztéleje szolgált ritka adalékot. Ennek leírása szerint a gyakorlatozó csapatok egy része terepfutáson vett részt, mely Memphisztől Fajjumig, egy körülbelül 48 km-es sivatagi szakaszon folyt. Hogy a nap forrósága ne akadályozza a katonákat, a futást éjjel rendezték, amelyet a király lóháton kísért végig. Taharko személyes

jelenléte a gyakorlatot versennyé változtatta, melynek győztesét és második helyezettjét a fáraó megjutalmazta.

Taharkónak valóban nagy szüksége volt hadserege állóképességének és harckészségének fenntartására, hiszen uralmának utolsó évtizedét immár az asszír háborúk határozták meg. Az első asszír támadást Taharko uralkodásának 17. évében, Kr. e. 674-ben vezette Assur-ah-iddina. A hadjárat során elfoglalta ugyan a Szináj-félszigeten El-Arist, de Egyiptom közvetlen határánál, Szilénél elszenvedett veresége visszavonulásra kényszerítette. Három évvel később, Assur-ah-iddina, elkerülve a határerődrendszert, a Wadi Tumilaton keresztül érkezett Egyiptomba:

„Ami Tarqû, Egyiptom és Kûs királyát, a [fentebb említett] nagy istenek által megátkozottat illeti: Íshupri várostól Memphis városig, királysága városáig 15 napi járóföldön naponta szünet nélkül hatalmas öldöklést rendeztem [a seregében]. És őt magát is 5-ször a nyilam hegyével gyógyíthatatlan sebbel sebesítettem meg, s Memphist, királyi városát fél nap alatt aláásással, falrésekkel és földhányással... körül-

zártam, elfoglaltam, leromboltam, elpusztítottam, tűzben felégettem. Palotájának asszonyát, mellékfeleségeit, Ušanahurut, a trónörökösét... és többi fiait, lányait, vagyonát, gazdagságát, lovait, marháit, juhait, számtalan [sokat] zsákmányoltam el Asszíriába. Kuš országának gyökerét Egyiptomból kitépve a szolgálatra egyetlen egyet sem hagytam benne. Egyiptom fölé teljes []-ében királyokat, tartományronokókat, meghatalmazottakat, kikötőfelügyelőket, megbízottakat, küldöncöket neveztem ki újólaj. Aššurnak és a nagy isteneknek, uraimnak örökre megalapítottam a rendszeres áldozatokat... Uralmam évenkénti, meg nem szűnő adóját és szolgáltatását róttam ki rájuk.” (Komoróczy Géza fordítása.)

Az asszír hódítás közvetlen következményeként a kusiták kiszorítása révén ismét láthatóvá váltak Egyiptom politikai földrajzában a törésvonalak. Asszíriának ez pontosan megfelelt. Birodalmi politikája logikáját követve az alsó-egyiptomi fejedelemségekből vazallusi rendszert hozott létre, hogy az ütköző államocskák akadályt képezzenek Napata számára. A rendszer azonban még nem bizonyult tartósnak. Taharkónak sikerül helyreállítania ural-

mát az asszír sereg elvonulása után, ezért Assur-ah-iddina újabb hadjáratra kényszerült, amit Kr. e. 669-ben – útban Egyiptom felé – halála hiúsított meg.

Assur-ah-iddina fia, Assur-bán-apli, bár apja stratégiáját folytatta, döntő vereséget akart mérni Taharkóra (Kr. e. 667–666). Nem elégedett meg Memphisz elfoglalásával, egy lépéssel tovább lépett, s Thébáig üldözte Taharkót, aki feltehetően innen Napatába húzódott vissza.

Taharko politikai mozgástere uralkodásának utolsó két évében leszűkült. Napatából igyekezett a deltai fejedelmek lázongásait éleszteni és támogatni. Egyiptom visszaszerzésére Taharko már nem vállalkozhatott. A kusiták ez irányú utolsó katonai kísérlete Kr. e. 664-ben utódának, Tanutamunak (Kr. e. 664–656), Sebitko fiának a nevéhez fűződik.

Taharkót halála után, Kr. e. 664-ben nem El Kurruban, hanem az általa kijelölt új királyi temetőben, Nuriban temették el. Temetkezése, amelyben az új típusú lépcsős piramisa mellett az egyiptomi elemek – koporsó és szarkofág, illetve usébtí-szobrok – elődeinél hangsúlyosabb szerepet kapnak, akár életműve összegzését is szimbolizálhatja.

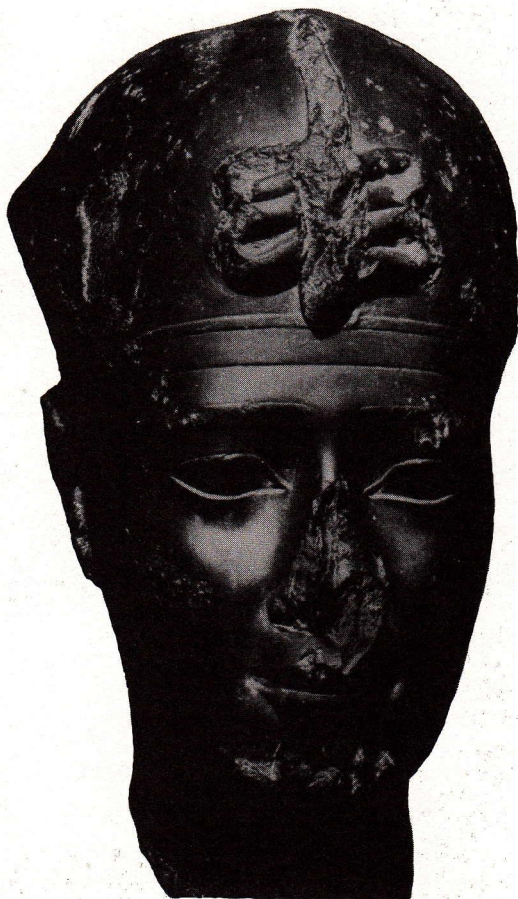
AMASZISZ

„Azt mondják, hogy Amaszisz uralkodásának idejére esett Egyiptom fénykora, mert ekkor volt a folyam a legbőkezűbb a földhöz, a föld pedig az emberekhez, s az országban húszezer, sűrűn lakott város emelkedett.” (Hérodotosz, II. 177)

Hérodotosz a faraónikus Egyiptom és a hagyományos értékek utolsó feléledését elsősorban Amaszisz (II. Jahmesz, Kr. e. 570–526) görögbarátságában vélte felfedezni, s az uralkodó alakjában a philhellén keleti király portréját alkotta meg. Ennek a képnek három fő vonása volt Hérodotosz számára: Naukrátisz kivételes helyzete, Amaszisz görögökkel kötött szövetségei és a görög szentélyeknek küldött bőkezű adományai. Amit Hérodotosz nem látott meg – vagy nem akart meg látni –, az éppen az Amaszisz trónra kerülésében kicsúcsosodó görögellenesség volt.

Amaszisz korára a görögök már közel száz éve mint zsoldosok, kereskedők vagy tengerészek igen jelentős szerepet játszottak a szaiszi kor Egyiptomában. A kapcsolatok kezdete valószínűleg a XXVI. dinasztia kezdetével; a dinasztia hatalomra kerülésében döntő szerep jutott a görögöknek. Amikor a lüd Gűgész korábbi szövetségese, az asszír Assurbán-apli ellen fordult, saját helyzetét erősítendő szövetségeseket keresett az asszír birodalom más tartományaiban. Ezt a szövetségest (I.) Pszammetikben (Kr. e. 664–610), a XXVI., szaiszi dinasztia megalapítójában találta meg,

akinek a megsegítésére káriai és ión zsoldosokat küldött. Pszammetik Hérodotosz ezen „tenger felől érkező bronzembereinek”, azaz a zsoldosoknak a segítségével előbb az Egyiptomban állomásozó asszír helyőrséget

APRIÉSZ FÁRAÓ AGYAGPALA SZOBORFEJE

AMASZISZ, SZOBORFEJ SZAISZBÓL

győzte le, majd Alsó-Egyiptom városa-
inak önálló helyi fejedelmeit is. Ural-
kodásának 9. évében (Kr. e. 656) Egyip-
tomban negyedszer ismétlődött meg a
történelem: Pszammetik „Amun Isteni
Feleségévé” tette a leányát, Nitokriszt,
Thébában s ezzel egyesítette az orszá-
got.

AZ ÁLDOZATOT BEMUTATÓ HATSEPSZUT
SZOBRA DEIR EL BAHARIBÓL

A görög zsoldosokat Pszammetik
katonai táborokba telepítette le Egyip-
tomban, Bubasztisz és a Nílus péluszi-
oni torkolata között; feladatuk immár a
legfenyegetőbb határszakasz védelme,
illetve az Egyiptomba vezető főbb út-
vonalak őrzése lett. A legjelentősebb
ilyen katonai településükké később
Daphnai (Tell Defenneh) vált a Delta
északkeleti szélén. Így könnyen elkép-
zelhető, hogy a menekülő Jeremiás
prófétát Egyiptomban először görög
katonák üdvözölték.

A görög zsoldosok és Egyiptom ha-
gyományos katonai rétegének ellenté-

AZ ABU SZIMBELI TEMPLOM

te – mely az előbbieket valós vagy vélt privilégiumaiból fakadt – Hérodotosz művei szerint már Pszammetik uralkodása alatt jelentkezett. Ekkor vándorolt elégedetlenségének kifejezéséül az elefanti-néi helyőrségből Etiópiába 240 000 egyiptomi katona, Hérodotosz szerint azért, mert „ezek az egyiptomiak három évig örködtek anélkül, hogy felváltották volna őket”. (*Hérodotosz* II. 30; ma ezt az eseményt Apriész uralmának egy hasonló esetével azonosítják.) Az elégedetlenség mögött azonban nem nehéz észrevenni annak fő motívumait. A szaiszi kort megelőző korszak meghatározói a helyi, deltai fejedelmek magánhadseregei voltak, melyek az egységes központi hatalom létrejöttével elvesztették jelentőségüket és kiemelt helyzetüket. Egy nagyobb egységbe beolvasztva partikularis érdekeik értelmüket veszítették.

Háttérbe szorításuk okát a győztes rend fő támaszaiban, a görögökben hitték felfedezni. Az ellentétet végül leg-élesebben Apriész (Kr. e. 589–570) kürénéi háborúja hozta felszínre.

A görög gyarmatváros, Küréné és a líbiai törzsek háborújában Apriész, tartva a gazdaságilag egyre jelentősebb Kürénétől, egyiptomi csapatokat küldött a líbiaiak megsegítésére. Az egyiptomiak ezt követő veresége katonai lázadásba torkollott, mely leginkább Apriész és görög zsoldosai ellen irányult. A lázadás megfékezésére és a csapatok lecsendesítésére Apriész egyik katonáját, a deltai Sziuphból származó Amasziszt küldte. Bár Amaszisz eredeti szándékai, személyes elképzelései ismeretlenek, tény, hogy érkezésekor a csapatok királyá kiáltották ki, s szabályos polgárháború kezdődött. A Delta felé vonuló Amasziszt Kr. e. 570 októberében vagy novemberében a mai Kom Abu Bilu mellett

kényszerítette csatára Apriész, de az ütközet az ő vereségét hozta. A vesztes Apriész ekkor Egyiptom legnagyobb ellenfeléhez, II. Nabu-kudurri-uszurhoz, az asszír birodalom helyére lépett káld Babilón királyához menekült. A babilóni támogatással visszatérő Apriész azonban ismét vereséget szenvedett, és ezúttal maga is holtan maradt a csatatéren (Kr. e. 569).

Amaszisz győzelme ugyan a koronát jelentette számára, de a polgárháborút kirobbantó okot nem szüntethette meg. A görög zsoldosok szolgálatáról vagy a görög kereskedők tevékenységéről elődeihez hasonlóan Amaszisz sem mondhatott le. Ellenkező esetben Egyiptom teljes elszigetelődését okozhatta volna, illetve azt, hogy az országot politikailag és gazdaságilag kiszolgáltatja az Elő-Ázsiát birtokló Babilónnak. A problémát Amaszisz úgy oldotta meg, hogy a zsoldosokat Memphiszben összevonta, s helyükön egyiptomiakat állomásoztatott, a görög kereskedelmet pedig Naukrátiszra korlátozta.

A Szaiszhoz közeli Naukrátiszt a Kr. e. 7. században a milétosziak alapították a Nílus kanóboszi ágának keleti partján; a hely alkalmas volt tengerjáró hajók fogadására is. Amaszisz rendelkezése, amellyel a külkereskedelmet egy városra koncentrált, lényegében egy ősi, faraónikus gyakorlat felélesztése volt, amely az idegen országokkal fennálló kapcsolatokat királyi monopóliumnak tekintette. A könnyebb adminisztratív ellenőrzés biztosítása mellett az az előny is érvényesült, hogy a forgalom tíz százalékában megállapított adó – a későbbi gyakorlatból következtetve – az egyik központi szentély, a szaiszi Neith templom kincstárába folyt be. Amaszisz e restriktív elensúlyozására földeket adományozott a város környékén a milétosziakhoz csatlakozó egyéb görög városok betelepülőinek, hogy ott a közösségi szentély, a Hellénion mellett felépíthessék külön templomaikat.

Küréné városának fenyegetését elődjével ellentétben Amaszisz diplomáciai eszközökkel semlegesítette, a várossal kötött szövetségét egy Ladiké nevű kürénéi nővel kötött házassága pecsételte meg. Küréné és a nyugati határszakasz növekvő fontosságát mutatja, hogy megnyerésük mellett Amaszisz – mintegy biztosítékként – az oázisok szorosabb integrálását is folytatta; Sziwa, a legnyugatibb oázis ekkor került egyiptomi ellenőrzés alá.

Elő-Ázsában a Babilontól elszenvetett vereségek először II. Nekót (Kr. e. 610–595) késztették az egyiptomi stratégia újragondolására. Nekó, feladva a szárazföldi hadműveleteket, ütőképes flottát hozott létre (hogy főníciai vagy görög segítséggel-e, ez ma is vita tárgya), mellyel az Elő-Ázsiából kiszorult és a keleti Mediterráneumba áthelyeződött gazdasági érdekeit tudta védeni. Apriész aktív folytatója ennek a stratégiának, támadásait a főníciai városok, főleg Szidón és Türosz, valamint Ciprus szigete felé vezette. A főníciai városok elleni katonai fellépés hosszú távon nem vezetett eredményre, Amaszisznak viszont sikerült elfoglalnia Ciprust.

A Méd Birodalom vége és az azt magába olvasztó Perzsia II. Kúrosz alatt, a Kr. e. 6. század közepén, alapjaiban megváltoztatta a nemzetközi erőviszonyokat. Amaszisz politikai tisztánlátását bizonyítja, hogy felismerte az új helyzet logikáját, az abban rejlő lehetőséges jövőt. A megoldás egy perzsaelenes babilóni, spártai, lüd, egyiptomi szövetség lehetett, ez azonban nem bizonyult hosszú életűnek. Végét két esemény, Kroiszosz drámai máglyahalála (Kr. e. 546) és Kúrosz bevonulása Babilónba (Kr. e. 539) jelentette.

Egyiptom elszigetelődését az 530-as évek végére Amaszisz görög szövetségesei sem tudták ellensúlyozni. A fáraó jól kiszámított bőkezűsége, a különböző görög szentélyeknek felajánlott fogadalmi ajándékai csupán a már meglevő kereskedelmi kapcsolatokat

tudták fenntartani. Az Égeikum egyik legerősebb tengeri hatalmasságával, a szamoszi türannossal, Polükratészszel kötött szövetsége felbomlott:

„Követeket küldött [ti. Amaszisz] hát Szamoszba, és felbontotta a vendégbarátságot. Ezt pedig azért tette, hogy amikor majd Polükratészt szörnyű csapás éri, ne búsuljon annyira, mintha még mindig a vendégbarátja volna.” (Herodotosz III. 43.) A szövetség megszűntének valódi okait nem ismerjük, hiszen Hérodotosz története nyilvánvalóan parabola s Amaszisz bölcsességét hivatott bemutatni, de a bekövetkezett események Amaszisz éleslátását igazolták. Polükratész ugyanis az Egyiptom ellen hadjáratra készülő Kambüszésznek alkalomadtán felajánlotta segítségét, hajóhada egy részének támogatását.

Egyiptom lehetőségeit, önállósága megőrzésének reménytelenségét Kr. e. 526-ban azonban nem csupán Polükratész tette jelzi, hanem a dezertálások is. Hérodotosz (III. 4.) Kambüszész szárazföldi seregének sikeres átkelését a Szináj-félsziget sivatagján egy halikarnasszoszi zsoldos, Phanész átállásának tulajdonította, míg Egyiptom tengeri haderejének védelmi képességét Amaszisz tengernagya, Udzsahorresznet dezertálása tette illuzórikussá. Ez utóbbit és a teljes összeomlást (Kr. e. 525) Amaszisz azonban már nem élte meg.

A szaiszi uralkodók önmagukat a visszaállított rend urainak tartották. Saját identitásukat a múlt szellemiségéből építették fel. Még ha ma ez akadémikusnak tűnhet is, Egyiptom ebben a korban mégsem saját tradicionalizmusának súlya alatt görnyedt. A múlt visszaidézése a társadalom egyensúlyát biztosította a változások közepette. Ez az egyensúly, mely a külső szemlélőben, mint Hérodotosz, a prosperitás képeit is felidézte, nem kis részben Amaszisz műve. Belpolitikáját nem elsősorban az újítások jellemezték – ilyeneket egyébként trónbitorlóként

ANKHESNEFERIBRÉ –
AZ UTOLSÓ „AMUN ISTENI FELESÉGE” –
SZARKOFÁGJÁNAK FEDELE

nehezen tudott volna elfogadtatni –, hanem sokkal inkább a meglévő adottságok ésszerűsítése. Látható volt ez a „görög kérdés” kapcsán is, de ugyanez figyelhető meg a koronabirtokok mellett az ország gazdasági alapszerkezetét alkotó templomgazdaságokat tá-

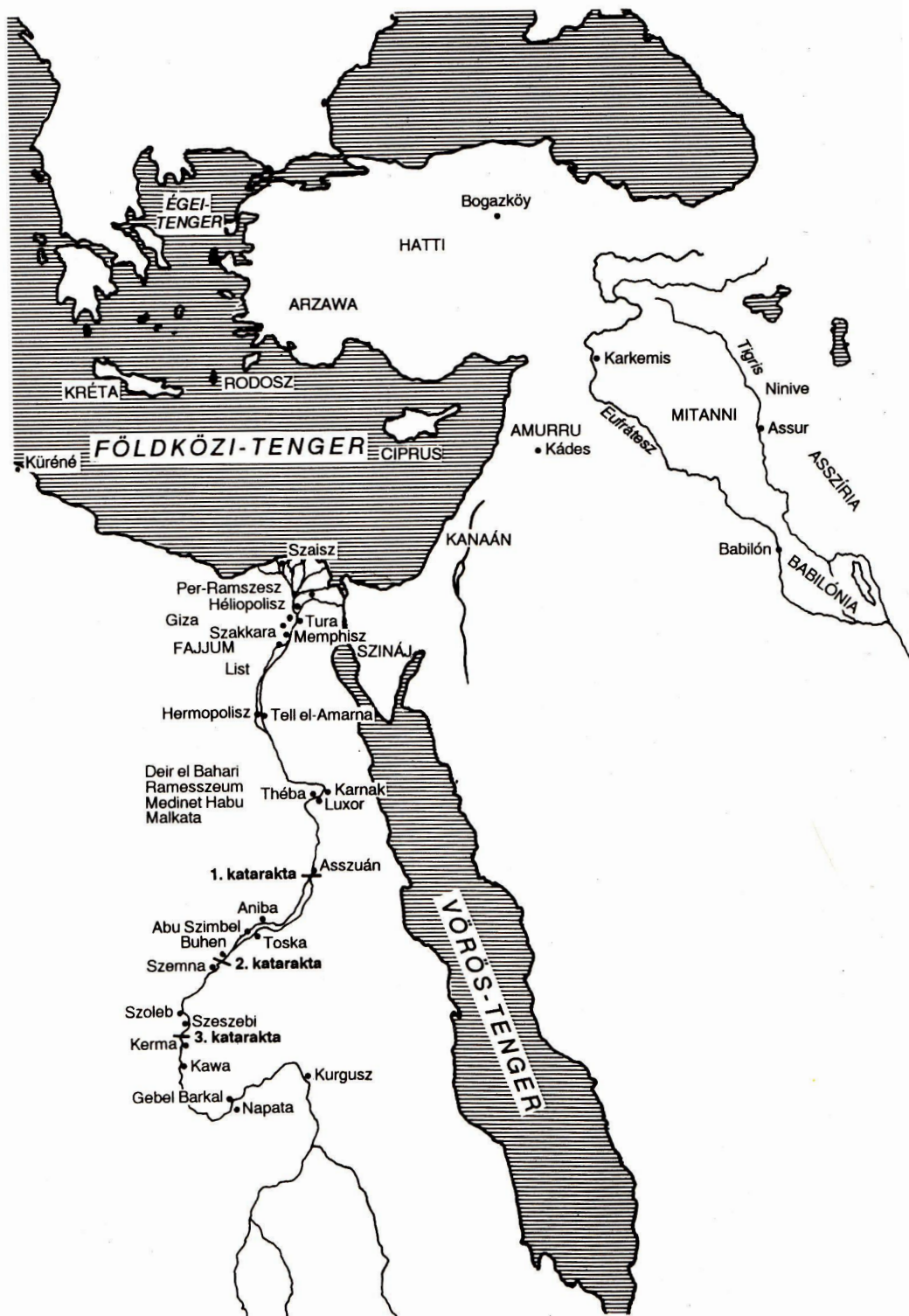
mogató intézkedéseinél is. De ugyanígy jele a démotikus írás hivatalos adminisztratív írássá való tétele is.

Amaszisz személye és sikerei mélyen hatottak mind az egyiptomi néphagyományra, mind pedig a görögök – elsősorban Hérodotosz – történeti tudatára. A róla szóló történetekben Amaszisz kilép a hagyományos egyiptomi fáraó szoborszerűen merev szerepéből, hogy a „bon vivant”, az italozó és bolondozó, de könnyedségében is bölcs király alakját öltse:

„Idejét a következőképpen osztotta be. Kora reggeltől késő estig, amíg a piac meg nem telt, szorgalmasan intézte az elébe terjesztett ügyeket, utána azonban iddogálni kezdett, ingerkedett ivótársaival, haszontalanságokkal és bolondozással mulatozott. Nem tett szett ez barátainak, s a következő szavakkal figyelmeztették: »Ó, király, nem méltó hozzád ez a léha, könnyelmű életmód. Neked, fenségedhez illően, egész álló nap fényes trónusodról kellene intézned az ügyeket, mert akkor az egyiptomiak látnák, milyen kiváló ember az uralkodójuk, s mindjárt jobban vélekednének rólad. Mert most semmiképpen sem viselkedsz király-

hoz méltón!« Ő azonban így válaszolt nekik: »Akinek íja van, akkor ajzza fel, amikor szüksége van rá, különben nem, mert ha mindig felajzva tartaná, eltörne, s nem tudná hasznát venni, amikor kell. Nos, ilyenforma az emberi természet is. Ha szüntelenül csak komoly dolgokkal foglalkozna, és nem mulatozna olykor könnyedén, észrevétlenül megőrülne vagy eltompulna. Minthogy én ezt tudom, mindkettőt megteszem.«” (Hérodotosz II. 173.)

A hagyomány erejét mutatja végül, ahogy Hérodotosz a Szaiszt elfoglaló perzsa katonák dúlását és fosztogatásait leírja. Amaszisz történeti nagyságát méltatlan ellenfele, Kambüszész bosszúálló, vak dühe nála csak emeli: „Kambüszész Memphisből Szaisz városába ment, hogy előre eltervelt szándékát végrehajtsa. Bevonult Amaszisz palotájába, és előhozatta a sírkamrából Amaszisz holttestét. Amikor ez megtörtént, megparancsolta, hogy korbácsolják meg a hullát, tépjék ki a haját, szurkálják össze, és minden módon gyalázzák meg. De emberei lassan belefáradtak, mert a bebalzsamozott holttest szívós volt és nem esett szét...” (Hérodotosz III. 16.)

IDŐRENDI TÁBLÁZAT

EGYIPTOM

<i>Archaikus kor</i> I.–II. din.	Kr. e. 2955–2635
<i>Óbirodalom</i> III. din. IV. din. – Kheopsz V.–VI. din.	Kr. e. 2635–2155
<i>Első Átmeneti kor</i> VII.–X. din.	Kr. e. 2155–2040
<i>Középbirodalom</i> XI. din. XII. din. – I. Amenemhat (1975–1945)	Kr. e. 2040–1796
<i>Második Átmeneti kor</i> XIII.–XIV. din. XV.–XVI. din. – Hükszós kor XVII. din.	Kr. e. 1796–1552
<i>Újbirodalom</i> XVIII. din – Hatsepszut (1490–1468) – III. Thotmesz (1490–1436) – III. Amenhotep (1402–1364) – Ehnaton (1364–1347) XIX. din. – II. Ramszesz (1279–1213)	Kr. e. 1552–1069 Kr. e. 1479–1457 Kr. e. 1479–1457 Kr. e. 1386–1349 Kr. e. 1361–1344 (1349–1332)
<i>Harmadik Átmeneti kor</i> XXI.–XXIV. din.	Kr. e. 1069–712
<i>Kusita uralom</i> XXV. din. – Taharko (690–664)	Kr. e. 712–656
<i>Szaiszi kor</i> Kr. e. 664–525 XXVI. din. – Amaszisz (570–526)	
<i>Késő kor</i> Kr. e. 525–332 XXVII.–XXXI. din.	

A VILÁGTÖRTÉNELEM NAGY ALAKJAI

NÉV- ÉS HELYNÉVMUTATÓ

Aanen 34
Abar 58, 59
Abu Szimbel 46, 50, 52, 57, 64
Abüdosz 6, 7, 35, 46
Aksa 49
Ahetaton 40
Altaku (Elteke) 56
Amarna 26, 40
Amaszisz 5, 61, 63, 65, 66, 67
I. Amenemhat 5, 14, 15, 17, 18, 19, 20, 21
II. Amenemhat 15
III. Amenemhat 17, 20
Amenemhat herceg 27
I. Amenhotep 25
III. Amenhotep (Nebmáatré) 5, 21, 30,
31, 32, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 41, 44, 45,
49, 50, 51, 53
IV. Amenhotep I. Ehnaton
Amenhotep, Hapu fia 34
Amenhotep vezír 36
Amenemhet 46
Ameni 14, 16
Amenirdisz 54
Amun 15, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 32, 34, 35,
38, 42, 46, 52, 53, 54, 55, 57, 58, 66
Amun-Ré 27, 32, 36
Amun-Ré-Harahti-Atum 52
Amurru 46, 47, 48
Anhneszneferibré 66
Aniba 17
Antefiker 16
Anubisz 36
Apameia 25
Apriész 62, 64, 65
Arzawa 31
Asahebszed 46
Assur-ah-iddina 59, 60
Assur-bán-apli 60, 61

Asszíria 60
Assziut 15, 18
Asszuán 46
Aton 36, 38, 39, 40, 41, 42
Atum 16

Babilon 31, 49, 52, 65
Báasztet 32
Bek 38
Beni Hasszán 16
Bogazköy 45, 49
Bubasztisz 63
Buhen 17, 57
Byron 7

Ciprus 65

Dahsur 10, 59
Daphnai (Tell Defenneh) 63
Deir el Bahari 20, 27, 28, 29, 63
Delta 20, 46, 47, 54, 56, 63, 64
Diodórosz 7

Dzsadzsaemankh 11
Dzsedefré 8, 12, 13,
Dzsehutimesz 46
Dzsószer 8, 12

Edom 48
Ehnaton 5, 31, 32, 34, 36, 37, 38, 39, 40,
41, 42, 44, 52
El-Aris 59
Elephantiné 64
El-Kurru 56, 60
Elteke (I. Altaka)
Eszna 46
Etiópia 64
Egeikum 28, 66

Fajjum 19
Fönícia 56
Filisztea 56

Gáza 28
Gebel-el-Ahmar 36
Gebel Barkal 57
Gem-pa-aton 38
Giluhépa 30
Gíza 7, 9, 11, 12, 13, 17, 20, 50
Güvész 61

Haemhat 36
Haemuaszet 50, 52
Hahaperrészeneb 19
Halikarnasszosz 66
Hapuszeneb 27
Hathor 36, 49, 50, 51
Hatsepszut 5, 20, 24, 25, 27, 28, 29, 30,
32, 34, 44, 57
Hatti 42
III. Hattusilis 48, 50
Haemhat 36
Hellénion 65
Hemiunu 12
Hérakleopolisz 54
Hermopolisz 54, 55
Herodotosz 7, 12, 61, 64, 66, 67
Heruef 36
Heti 19
Hélopolisz 32, 36, 52
Hismi-Sarruma 50
Hizqijjáhu 56
Hnumhotep 15, 16
Holt-tenger 48
Horemheb 38, 40, 42, 45
Hórusz 8, 16, 27, 39, 59
Huni 8
Hut-Benben 39

Ikajta 32
Imhotep 12
Ineni 27
Ipuwer 19
Itj-Taui 18
Izisz 58

I. Jahmesz (Nempehtiré) 46
Jahmesz királynő 27
Jahmesz Panekhbit 27
II. Jahmesz (I. Amaszisz)

Jeremiás próféta 63
Jeruzsálem 56
Juda 56

I. Kadasman-Enlil 31
II. Kadasman-Enlil 50
Kambüszész 66, 67
Kanaán 48, 50
Karkemis 46
Karnak 6, 29, 34, 35, 38, 41, 51, 55, 57
Kasta 53, 54
Kaszr Ibrim 57
Kawa 54, 57, 58
Kádes 46, 47, 48
Kerma 24, 25
Khephrén 7, 12, 13, 20
Kheopsz (Khufu) 5, 7, 8, 10, 12, 13
Khonszu 29
Khufu (I. Kheopsz)
Királyok Völgye 40, 44, 52
Kom Abu Bilu 64
Kom el Heitan 21
Kréta 28
Kroisosz 65
Kubban 17
Kurgusz 25
Küréné 64, 65
II. Kürosz 65

Ladiké 65
Lákis 56
List 14, 19, 20
Luxor 35, 50, 57

Maat 16, 36, 41
Maathorneferuré 50
Malkata 35, 36
Manethón 8
Medinet Habu 29, 57, 58
Mediterránum 65
Meidum 8, 20
Memphisz 19, 26, 34, 40, 50, 52, 55, 56,
57, 59, 65, 66
Meni (I. Ménész)
Menkauré (I. Mükérisz)
Menpehtiré (I. Ramszesz)
III. Mentuhotep (Nebtauriré) 14, 46
Meszehti 15, 18
Ménész (Meni) 15, 46
Meretaton 44
Meritaum 52, 58

Merikaré 5
 Merimosze 36
 Mernaptah 52
 Milétosz 65
 Mitanni 28, 30, 31, 36, 42
 Moáb 48
 Montu 16, 31, 35, 52
 III. Mursilis (Urhi Tesub) 49
 Mut 29, 35, 57
 Muwatallis 48
 Mükérinosz 12, 13

 II. Nabu-kudurri-uszur 65
 Napata 56, 60
 Neith 65
 Naukratisz 61, 65
 Nebwenenef 46
 Neferszeheru 36
 Nebmaatré (I. III. Amenhotep)
 Nefertari 50
 Nefertiti 37, 38, 39, 42
 II. Neko 65
 Nempehtiré (I. I. Jahnesz)
 Ninive 52
 Nitokrisz 63
 Noferti 14
 Nofruré 27, 29
 Nuri 59, 60
 Núbia 12, 15, 18, 21, 28, 32, 36, 39, 50, 52,
 53, 56, 57, 58

 III. Oszorkon 54
 Ozirisz 59
 Ozümandiász 45

 Palesztina 26
 Parameszu (I. I. Ramszesz)
 Paszer 46
 Peluszion 63
 Per-Ramszesz 47, 52
 Phanész 66
 Philae 59
 Pije 52, 54, 55, 56, 58
 Pnubsz 57
 Polükratész 66
 Port Sudan 28
 I. Pszammetik 61, 63, 64
 Ptah 32, 37, 50, 52
 Puduhepa 49
 Punt 24, 28

 Ramesszeum 46, 49
 Ramosze 42
 I. Ramszesz (Parameszu, Menpehtiré)
 45
 II. Ramszesz 5, 36, 45, 46, 47, 48, 49, 51,
 52, 55
 III. Ramszesz 52
 IV. Ramszesz 52
 Ré 8, 15, 32, 36, 38, 51, 52
 Ré-Harahti 27, 38, 39, 49, 52

 Sabako 56
 Sebitko 56, 60
 I. Sepenupet 54
 V. Sesonk 54
 Su 38, 39
 Suppiluliumas 44
 II. Suttarna 30

 Szahmet 32
 Szaisz 54, 65, 66
 Szakkara 6, 20, 50
 Szamosz 66
 Szanasz 57
 Szedeinga 32, 50
 Szehtepib-Ré 21
 Szemenkharé 42
 Szemna 17, 57
 Szenenmut 27, 28, 29
 Széthi 45
 I. Széthi 42, 45, 46
 Szeszebi 39
 I. Szeszósztisz 14, 17, 19, 21
 II. Szeszósztisz 17, 19, 20
 Szidon 65
 Szináj-félsziget 59, 66
 Szin-ahhé-eriba 56
 Szinuhe 19, 24
 Sziuph 64
 Szile 59
 Szíria 48
 Szíria-Palesztina 46
 Sziwa-oázis 65
 Sznofru 8, 10, 11, 14, 18, 20
 Szoleb 32, 50
 Szudán 28

 Taharko 5, 52, 55, 56, 57, 58, 59, 60
 III. Takelóth 54
 Tanisz 47, 52
 Tanutamun 60

Tell el-Amarna 31, 39, 42
Tell Defenneh (l. Daphnai)
Tefnaht 54, 55, 56
Tefnut 32, 38, 39
Teje 22, 30, 32, 36, 37
Théba 14, 16, 20, 24, 26, 28, 29, 34, 36, 40,
41, 44, 54, 55, 56, 60
Thinisz 46
Thot 12, 32
I. Thotmesz 25, 26, 27, 29
II. Thotmesz 27
III. Thotmesz 24, 25, 27, 28, 32, 45, 55
Thotmesz herceg 37
Toska 12
IV. Tudhalija (l. Hismi-Sarruma)
Tunip 48

Tura 12
Tusratta 36
Tutanhamun 26, 42, 44, 45
Tutu 42
Türosz 46, 65
Udzsahoresznet 66
Unisz 20
Upe 48
Urhija 46
Urhi Tesub (l. III. Mursilis)
Uszermaatré (III. Ramszesz)
Wadi Hammamat 14
Wadi Tumilat 16, 59

IRODALOM

Kákosy László: Varázslás az ókori Egyiptomban
Budapest, Akadémia Kiadó 1969.

Kákosy László–Varga Edit: Egy évezred a Nílus völgyében
Budapest, Gondolat Kiadó 1970.

Kákosy László: Ré fiai
Budapest, Gondolat Kiadó 1979.

A. Rosalie David: Az egyiptomi birodalmak
Budapest, Helikon Kiadó 1986.

Kákosy László: Dzsehutimesz sírja Thébában
Budapest, Pytheas Kiadó 1989.

Wessetzky Vilmos: Isis és Osis Pannóniában
Budapest, Corvina Kiadó 1989.

Wessetzky Vilmos: Az írnok panasza
Budapest, Európa Könyvkiadó, 1989.

AZ IDÉZETEK – A SZERZŐ FORDÍTÁSAI KIVÉTELÉVEL –
AZ ALÁBBI MAGYAR KIADÁSOKBÓL VALÓK

A paraszt panaszai. Óegyiptomi novellák.

Magyar Helikon 1963.

Fordította: Dobrovits Aladár

Ókori keleti történeti chrestomathia. I. köt.

Tankönyvkiadó 1965. Szerkesztette: Harmatta János

Kákosy László: Ré fiai. Gondolat Kiadó 1979.

Hérodotosz: A görög-perzsa háborúk.

Budapest, Európa Könyvkiadó 1989. Fordította: Muraközy Gyula

TARTALOM

ELŐSZÓ 5

KHEOPSZ 7

I. AMENEMHAT 14

HATSEPSZUT 24

III. AMENHOTEP 30

EHNATON 37

II. RAMSZESZ 45

PIJE ÉS TAHARKO 53

AMASZISZ 61

IDŐRENDI TÁBLÁZAT 69

NÉV- ÉS HELYNÉVMUTATÓ 71